संस्कृत

Teachers' Manual

कक्षा 6

1 वयं वर्णमालां पठामः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (i) गणेशः (ii) नासिका (iii) कपोतः (iv) भारतस्य मानचित्रः (v) श्रीरामः (vi) डक्का (vii) मृगः (viii) चमसः (ix) यज्ञः (x) चरणः।

2. (i) पङ्कजम् (ii) चन्द्रः (iii) शुण्डः (iv) वृक्षः (v) दन्ताः (vi) चञ्चुः (vii) त्रिशूलम् (viii) अष्ट (ix) ढक्का (x) शङ्खः।

3.

क	कमला	कदली	म	मीन	मृत्तिका
च	चटका	चन्द्रः	ह	हर्षः	हिमः
प	पर्णः	पवित्रः	त	तनुजः	तनु
र	रथी	रश्मिः	व	वैभवः	वत्सः

4. मम् परिवारस्य सदस्यानां पूर्ण नामानि—

	उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्य-नाम	अन्त्य-नाम/ कुल-नाम
माता	श्रीमती	शान्ति	देवी	अग्रवालः
पिता	श्रीमान्	प्रभात	रंजन	अग्रवालः
भगिनी	सुश्रीः	भूमिका	कुमारी	अग्रवालः
भ्राता	श्रीमान्	पल्लवः	कुमार	अग्रवालः
पितामही	श्रीमती	जानकी	देवी	अग्रवालः
पितामहः	श्रीमान्	केदार	मलः	अग्रवालः
मातामही	श्रीमती	रामकटोरी	देवी	बंसलः
मातामहः	श्रीमान्	अमीर	चन्दः	बंसलः

नोट— यहाँ पर छात्र अपने-अपने पारिवारिक सदस्यों के नाम लिखें।

5. मम् कक्षायाः शिक्षिकाणां शिक्षकाणां च पूर्ण-नामानिः—

उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम
सुश्री	अर्चना	दामोदरः	शर्मा
श्रीमती	रेहाना	सुल्ताना	खानम्
श्रीमती	पुवाया	मेरी	जोसेफ
श्रीमान्	अरविन्द	कुमारः	श्रीवास्तवः
श्रीमान्	मयंक	प्रतापः	शर्मा

नोट— यहाँ छात्र अपने कक्षा की शिक्षिकाओं तथा शिक्षकों के नाम लिखें।

6. मम् मित्राणां पूर्ण-नामानि—

प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम
पवित्रा	कुमारी	शर्मा
एंजेला	डेविडः	जोसेफः
दिव्यांशः		सक्सेना
रेशमा	जहाँगीरः	खानम्

नोट— यहाँ पर छात्र अपने मित्रों के पूरे-नाम लिखें।

परियोजनाकार्यम्

(क) (i) भरतः = भ्+अ+र्+अ+त्+अ+ः
(ii) आरक्षकाः = आ+र्+अ+क्+ष्+अ+क्+आ+ः
(iii) चिकित्सकौ = च्+इ+क्+इ+त्+स्+अ+क्+औ
(iv) स्वच्छता = स्+व्+अ+च्+छ्+अ+त्+आ
(v) तदनन्तरं = त्+अ+द्+अ+न्+अ+न्+त्+अ+र+अ+ं
(vi) प्रार्थना = प्+र्+आ+र्+थ्+अ+न्+आ
(vii) प्रकृतिरक्षा = प् + र् + अ + क् + ऋ + त् + इ + र्+क्+ष्+आ
(viii) एकादशः = ए+क्+आ+द्+अ+श्+अ+ः
(ix) शुभचिन्तकः = श्+उ+भ्+अ+च्+इ+न्+त् +अ+क+अ+ः
(x) धैर्यशालिनः = ध्+ऐ+र्+य्+अ+श्+आ+ल्+इ+न्+अ+ः

(ख) अध्यापक महोदय की सहायता से छात्र कक्षा में अन्त्याक्षरी क्रीडा करें।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (क) (ii) (ख) (iii) (ग) (iv) (घ) (v) (क)।

2. (i) मूर्धा, (ii) मूर्धा, (iii) दन्ताः, (iv) ओष्ठौ, (v) दन्ताः।

3.

(i)	व्य →	व्यवहारः	अव्ययः,	धातव्यः
(ii)	कृ →	कृपाणः	कृषकः	आकृष्टः
(iii)	न्त्र →	मन्त्री	सन्त्रासः	सन्त्री
(iv)	क्य →	आधिक्यः	शाक्यः	शक्यते

(v)	र्ग	→	गर्ग:	कुमार्गी	गार्गी
(vi)	र्व	→	गर्व:	गन्धर्व:	गर्वित:
(vii)	न्द्र	→	देवेन्द्र:	नरेन्द्र:	मृगेन्द्र:
(viii)	ष्ट	→	अस्पष्ट:	साष्टांग:	सृष्टि:
(ix)	र्ण	→	पर्ण:	कर्ण:	पर्ण:
(x)	स्त	→	स्तुति:	स्तर:	अस्ति:

4. (i) तालु, (ii) कण्ठ:, (iii) कण्ठ:, (iv) ह्रस्व, (v) लृ,।

5. (i) (✗) (i) (✓) (ii) (✓) (iv) (✓) (v) (✗)

6. **जगन्नाथ:** = ज् + अ + ग् + अ + न् + न् + आ + थ् + अ + :

सुभद्रा = स् + उ + भ् + अ + द् + र् + आ

गीर्वाणवाणी = ग् + ई + र् + व् + आ + ण् + अ + व् + आ + ण् + ई

जात्युपकार: = ज् + आ + त् + य् + उ + प् + अ + क् + आ + र् + अ + :

पुरुषकार: = प् + उ + र् + उ + ष् + अ + क् + आ + र् + अ +:

अन्वेषण: = अ + न् + व् + ए + ष् + अ + ण् + अ + :

रामचरितमानस: = र + आ + म् + अ + च् + अ + र् + इ + त् + अ + म् + आ + न् + अ + स् + अ + :

बाइबिल = ब् + आ + इ + ब् + इ + ल् + अ

कुरान = क् + उ + र् + आ + न् + अ

अर्द्धनारीश्वर: = अ + र् + द् + ध् + अ + न् + आ + र् + ई + श् + व् + अ + र् + अ + :

कंपाल: = क् + अ + ं + प् + आ + ल + अ + :

अत्याचार: = अ + त् + य् + आ + च् + आ + र् + अ +:

7. (i) मालिका, (ii) बालक:, (iii) दुष्यंत, (iv) धृतराष्ट्र:, (v) दुर्योधन:।

2 एष: क: ? एषा का ? एतत् किम् ?

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्म:

1.

(क)	चषक:	चषकौ	चषका:
(ख)	देव:	देवौ	देवा:
(ग)	सैनिक:	सैनिकौ	सैनिका:
(घ)	रजक:	रजकौ	रजका:
(ङ)	तन्त्रज्ञ:	तन्त्रज्ञौ	तन्त्रज्ञा:

2. स: कुक्कुर:।
सा अजा।
तत् पुस्तकम्।

3. (क) पुस्तकम् (ख) बालकौ (ग) सैनिक:, (घ) उत्थित पिटक:, (ङ) महिला, (च) त्रिशूलम्।

4.

	एकवचनम्	बहुवचनम्
(क)	फलम्	वृक्षा:
(ख)	गायिका	अजा:
(ग)	रजक:	मापिका:
(घ)	स:	फलानि
(ङ)	लेखनी	शिक्षिका:

5. **एष:**— सैनिक:, कुक्कुर:, चषक:, शुक:, वृक्ष:।
एषा— गायिका, महिषी, वृद्धा, अजा, अङ्कनी।
एतत्—जलम्, द्वारम्, फलम्, वातायनम्, पुस्तकम्।

6.

स: क: ?	तौ कौ ?	ते के ?
स: विडाल:।	तौ युवकौ।	ते छात्रा:।
सा का ?	ते के ?	ता: का: ?
सा माला।	ते लेखन्यौ।	ता: माला:।
तत् किम् ?	ते के ?	तानि कानि ?
तत् मुखम्।	ते कमले।	तानि भवनानि।

7.

(क)	स: बालक:।	—	स: क: ?
(ख)	सा लता।	—	सा का ?
(ग)	सा नदी।	—	सा का ?
(घ)	तत् फलम्।	—	तत् किम् ?
(ङ)	स: वृक्ष:।	—	स: क: ?

8. (क) कमलं विकसति।
(ख) लेखक: लिखति।

(ग) फलम् पतति। (ङ) चालकः चालयति।
(घ) नर्तकः नृत्यति। (च) गायिका गायति।

9. (क) कः धावति? बालकः धावति। शुनकः धावति। का धावति? बालिका धावति।
(ख) कः पठति? सुरेशः पठति? का पठति? जानकी पठति। नलिनी पठति।
(ग) किं पतति? फलम् पतति। जलम् पतति। कुसुमम् पतति।
(घ) का गच्छति? शिक्षिका गच्छति। बालिका गच्छति कः गच्छति? तन्त्रज्ञः गच्छति।
(ङ) का अस्ति? माता अस्ति। कः अस्ति? पिता अस्ति। किम् अस्ति? वाहनम् अस्ति?

परियोजनाकार्यम्

1. लिङ्ग भेद आधारे पञ्चदशः गृहवस्तुनामानि

पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम्
1. चषकः (प्याला) 2. कपाटिका (आलमारी)
3. चमसः (चम्मच) 4. पेटिका (बक्सा, पेटी)
5. आसन्दः (आसन, कुर्सी)
6. मार्जनी (झाड़ू)
7. वस्त्रम् (कपड़ा) 8. प्रसाधनी (कन्घी)
9. छत्रम् (छाता) 10. वस्त्र सूचीः (सुई)
11. पर्यङ्कः (पलंग)
12. तुला (तराजू)
13. पाथेय पात्रम् (कटोरदान)
14. शेवधि (तिजोरी)
15. घटः (मटका)

2.

अकारान्त–पुंलिङ्गम्	आकारान्त– स्त्रीलिङ्गम्	ईकारान्त–स्त्रीलिङ्गम्	अकारान्त–नपुंसकलिङ्गम्
नागदन्तः	छुरिका	सम्मार्जनी	उद्यानम्
रजकः	गृहगोधिका	सखी	सूच्यौषधम्
धीवरः	धूमनलिका	आकाशवाणी	उपांशुकम्
युवकः	दिनदर्शिका	वर्णलेखनी	पादांशुकम्
प्रश्न	खट्वा	जननी	दिनम्
शुनकः	शाखा	नारी	उत्तरम्
आचार्यः	शिक्षिका	नगरी	उष्णीषम्
खगः	गुलिका	पुनःपूरणी	वस्त्रम्
सागरः	पिपीलिका	कुमारी	नगरम्

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (ख), (ii) (क), (iii) (क), (iv) (क), (v) (घ)।

2. (i) त्रीणि, (ii) त्रयः, (iii) त्रीणि, (iv) बालिका, (v) आम्।

3. (i) संस्कृते त्रयः लिङ्गानि भवन्ति। तेषां नामानि—पुल्लिङ्गम्, स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च।
(ii) संस्कृत भाषायां त्रयः पुरुषाः सन्ति। तेषां नामानि—प्रथम पुरुषः, मध्यम पुरुषः, उत्तम पुरुषः च।
(iii) संस्कृत भाषायां त्रीणि वचनानि सन्ति। तेषां नामानि—एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् च।

4. (i) वानरः खादति। (ii) सिंहौ गर्जतः।
(iii) मयूराः नृत्यन्ति। (iv) फलम् पतति।
(v) वृक्षाः फलन्ति। (vi) अश्वः धावति।
(vii) गजौ चलतः। (viii) छात्रा पठन्ति।

5. (i) तौ पठतः। (ii) ते क्रीडन्ति। (iii) सः वाकयति। (iv) तौ गायतः। (v) ते कर्षन्ति। (vi) सः नृत्यति।

6.

(ख)	बलीवर्दः	बलीवर्दौ	बलीवर्दाः
(ग)	मूषकः	मूषकौ	मूषकाः
(घ)	मृगः	मृगौ	मृगाः
(च)	सैनिकः	सैनिकौ	सैनिकाः
(छ)	वानरः	वानरौ	वानराः
(ज)	कुक्कुरः	कुक्कुरौ	कुक्कुराः

3 अहं च त्वं च

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. छात्र स्वयं करें।

2. (क) आवां शिक्षकौ स्वः।

(ख) मञ्चे यूयं नर्तक्यः स्थ।

(ग) अत्र अहं अस्मि।

(घ) सभायां युवां गायिके स्थः।

(ङ) विद्यालये वयम् स्मः।

(च) वैद्यालये त्वम् चिकित्सिका असि।

3.

(क) अहं तन्त्रज्ञः अस्मि।	आवां तन्त्रज्ञौ स्वः।	वयं तन्त्रज्ञाः स्मः।
(ख) अहं नर्तकः अस्मि।	आवां नर्तक्यौ स्वः।	वयं नर्तक्यः स्मः।
(ग) अहं चालकः अस्मि।	आवां चालकौ स्वः।	वयं चालकाः स्मः।
(घ) अहं छात्रा अस्मि।	आवाम् छात्रे स्वः।	वयं छात्राः स्मः।
(ङ) अहं गायिका अस्मि।	आवाम् गायिके स्वः।	वयम् गायिकाः स्मः।
(च) अहम् अनुवैद्या अस्मि।	आवाम् अनुवैद्ये स्वः।	वयम् अनुवैद्याः स्मः।
(छ) त्वं लेखकः असि।	युवां लेखकौ स्थः।	यूयं लेखकाः स्थ।
(ज) त्वं सैनिकः असि।	युवां सैनिकौ स्थः।	यूयं सैनिकाः स्थ।
(झ) त्वं क्रीडकः असि।	युवां क्रीडकौ स्थः।	यूयं क्रीडकाः स्थ।
(ञ) त्वम् अधिवक्त्री असि।	युवां अधिवक्त्र्यौ स्थः।	यूयं अधिवक्त्र्यः स्थ।
(ट) त्वं छात्रा असि।	युवां छात्रे स्थः।	यूयं छात्राः स्थ।
(ड) त्वं धाविका असि।	युवां धाविके स्थः।	यूयं धाविकाः स्थ।

4. उचित मेलनम्—

(क) त्वं बालिका असि।	युवां बलिके स्थः।	यूयं बालिकाः स्थ।
(ख) अहं गायकः अस्मि।	आवां गायकौ स्वः।	वयं गायकाः स्म।
(ग) त्वं छात्रः असि।	युवां छात्रौ स्थः।	यूयं छात्रा स्थ।
(घ) अहं शिक्षकः अस्मि।	आवां शिक्षकौ स्वः।	वयं शिक्षकाः स्मः।
(ङ) अहं नर्तकी अस्मि।	आवां नर्तक्यौ स्वः।	वयं नर्तक्यः स्मः।
(च) त्वं गृहिणी असि।	युवां गृहिण्यौ स्थः।	यूयं गृहिण्यः स्थ।
(छ) अहम् आरक्षकः अस्मि।	आवां आरक्षकौ स्वः।	वयम् आरक्षकाः स्मः।
(ज) त्वं सैनिकः असि।	युवां सैनिकौ स्थः।	यूयं सैनिकाः स्थ।
(झ) त्वं चिकित्सकः असि।	युवां चिकित्सकौ स्थः।	यूयं चिकित्सकाः स्थ।
(ञ) अहं तन्त्रज्ञः अस्मि।	आवां तन्त्रज्ञौ स्वः।	वयं तन्त्रज्ञाः स्मः।

5.

(क) त्वं तन्त्रज्ञः।	कः तन्त्रज्ञः?	त्वं कः?
(ख) युवां बालकौ।	कौ बालकौ?	युवां कौ?
(ग) यूयं छात्राः।	काः छात्राः?	यूयं काः?
(घ) अहं न्यायाधीशः।	कः न्यायाधीशः?	अहं कः?
(ङ) आवां गायिके।	के गायिके?	आवां कौ?
(च) वयं शिक्षिकाः।	काः शिक्षिकाः?	वयं काः?

परियोजनाकार्यम्

अस्मद्-शब्दरूपाणि (अस्मद्-शब्द के रूप)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद्-शब्दरूपाणि (युष्मद्-शब्द के रूप)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युस्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यं	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (क), (ii) (ग), (iii) (घ), (iv) (ग), (v) (क)।

2. (i) सः, (ii) तौ, (iii) ते, (iv) सा, (v) ते।

3. (i) उत्तम पुरुषस्य अस्मद् शब्दस्य द्विवचनस्य रूपं आवां अस्ति।

(ii) फल शब्दस्य प्रथमा विभक्तेः द्विवचनस्य रूपं 'फले' भवति।

(iii) मध्यम पुरुषस्य 'युष्मद्' शब्दस्य बहुवचनस्य रूप 'यूयं' अस्ति।

(iv) 'सा' शब्दस्य पुरुषः प्रथमं, स्त्रीलिङ्ग एकवचन च अस्ति।

(v) 'श्रेष्ठतमः पुरुषः' शब्दस्य स्त्रीलिङ्ग 'श्रेष्ठतमा नारी' अस्ति।

4. (i) युवां क्रीडिकौ स्थः।

(ii) यूयं धाविका स्मः।

(iii) त्वं लता असि।

(iv) अहं दर्शकः अस्मि।

(v) आवाम् आरक्षिके स्वः।

4 अहं प्रातः उत्तिष्ठामि

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (i) गुरुवन्दनम्
(ii) वृद्धसेवा
(iii) आतिथ्यसत्कारः
(iv) मातृप्रेम
(v) पितृभक्तिः
(vi) ज्येष्ठेषु आदरः
(vii) कनिष्ठेषु प्रीतिः
(viii) बन्धुषु प्रीति
(ix) परोपकारः
(x) प्राणिषु दया
(xi) प्रियवचनम्
(xii) सत्यकथनम्
(xiii) सत्पात्रे दानम्
(xiv) सर्वेषु मैत्री भावः
(xv) समयपालनम्
(xvi) भ्रातृषु भगिनीषु च स्नेहः
(xvii) अहिंसा
(xviii) स्वच्छता

2. सार्ध-दशवादनम् (साढ़े दस बजे।) —१०:३० (10:30)
दशवादनम् (दस बजे।) — १०:०० (10:00)
सपाद-षड्वादनम् (सवा छः बजे।) — ६:१५ (6:15)
सार्ध-चतुर्वादनम् (साढ़े चार बजे।) — ४:३० (4:30)
पादोन-एकादशवादनम् (पौने ग्यारह बजे।) — १०:४५ (10:45)

3. ०५:३० (5:30) — सार्ध पञ्चवादनम्
१२:०० (12:00) — द्वादशवादनम्
०९:४५ (9:45) — पादोन-दशवादनम्
०६:४५ (6:45) — पादोन-सप्तवादनम्
११:३० (11:30) — सार्ध एकादशवादनम्

4. (क) सा कदा विद्यालयं गच्छति?
(ख) सतीशः कदा भोजनं करोति?
(ग) यानं कदा आगच्छति?
(घ) गोपालः कदा गोदहनं करोति?
(ङ) माता कदा कार्यालयं गच्छति?

5. सर्वप्रथमं अहं भूमेः वन्दन करोमि।
तत्पश्चात् अहं मम् माता पितरौ भ्रातृभ्यां च नमस्कारं करोमि।
ततः अहं कवोष्णं जलं पिबामि।
अहं सपाद षड्वादने (६:१५) शौचं, मुख प्रक्षालनं, दन्तधावनं च क्रमशः करोमि।
अहं सार्ध-षड्वादने किञ्चित् व्यायामं करोमि।
अहं सप्तवादने किञ्चित् पठामि।
अहं सार्ध-सप्तवादने गृहकार्येषु मम मातुः साहाय्यम् करोमि।
अहं पादोन-अष्टवादने स्नानं करोमि।
अहं अष्टवादने देवं पूजयामि।
तदनन्तरं अहं मातापित्रोः चरणौ स्पृशामि।
अहं सार्ध अष्टवादने प्रातराशं करोमि।
प्रातराशोपरान्त अहं नववादने मम् विद्यालयं गच्छामि।

6. (क) सा दुर्बलानां साहाय्यम् करोति।
(ख) सर्वेषु प्राणिषु दयाभावः भवतु।
(ग) सर्वे छात्राः पाठशालायाः नियमपालनं कुर्वन्तु।
(घ) वयं सर्वे अतिथीनां सत्कारं कुर्मः।
(ङ) परस्परं छात्रेषु मैत्रीभावः भवतु।

परियोजनाकार्यम्

- **शिष्टाचारस्य विषये पञ्चानां श्लोकाः**

1. काक चेष्टा बको ध्यानं, श्वान निद्रा तथैव च।
   अल्पाहारी, गृहत्यागी विद्यार्थी पञ्च लक्षणम्॥
2. उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।
   क्षुरासन्नधारा निशिता दुरत्यया: दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति॥
3. उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
   नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥
4. न चौरहार्यं न राजहार्यं न भ्रातृ भाज्यं न च भारकारि।
   व्यये कृते वर्धते एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्॥
5. येषां न विद्या न तपो न दानं, ज्ञान न शीलं न गुणो न धर्मः।
   ते मृत्युलोके भुवि भारभूता, मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (ख), (ii) (क), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ख)।

2. (i) कवोष्णं, (ii) सार्ध-पञ्चवादने, (iii) खुशी, (iv) पञ्चवादने, (v) मम-दिनचर्यां।

3. (i) अहं सार्ध-पञ्चवादने सूर्य-नमस्कारं योगासनं च करोमि।
(ii) मलमूत्रीकरणानन्तरं अहं मुख प्रक्षालनं दन्तधावनं च करोमि।
(iii) जागरणानन्तरं अहं प्रथमं भूमेः वन्दनं करोमि।
(iv) ६:४५ वादने अहं स्नानं करोमि।
(v) ६:३० वादने अहं मम परिसरं स्वच्छं करोमि।

4. (क) त्वं विद्यालये पठसि।
(ख) सन्दीपः खुशी च नववादने विद्यालयं गच्छतः।
(ग) अहं सायंकाले उद्यानं गच्छामि।
(घ) यत्र कवोष्णां जलं पिवामि।
(ङ) संदीपः खुशी च भ्राता-भगिनी स्तः।

5. **स्तम्भ 'क' स्तम्भ 'ख' स्तम्भ 'ग'**

(i) ५:०० पञ्च-वादनम्

(ii) ८:०० अष्ट-वादनम्

(vi) ८:१५ सपाद-अष्ट-वादनम्

(vii) ८:३० सार्ध-अष्ट-वादनम्

5 शूराः वयं धीराः वयम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. छात्र स्वयं करें।

2. (क) भारतीयाः। (ख) दृढ़ । (ग) शुभ।
(घ) समराङ्गणे । (ङ) समराङ्गणे।

3. (क) शूराः वयम् = शूरः अहम्
वीराः वयम् = वीरः अहम् ।
(ख) बलशालिनो वयम् = बलशाली अहम्।
जयगामिनः वयम्–जयगामी अहम्।
(ग) दृढमानसाः वयम् = दृढ़मानसः अहम्।
प्रियसाहसाः वयम् = प्रियसाहसः अहम्।
(घ) अतिभावुकः अहम् = अतिभावुकाः वयम्।
शुभचिन्तकाः वयम् = शुभचिन्तक अहम्।
(ङ) धनकामना = धनकामनाः।
वञ्चना = वञ्चनाः ।
(च) वर्चस्वला = वर्चस्वलाः
अतिनिश्चला = अतिनिश्चलाः।

4. (क) गतभीतयो धृतनीतयो दृढ़शक्तयो निखिलाः।
(ख) यामो वयं समराङ्गणं विजयार्थिनो बालाः।
(ग) जगदीश हे! परमेश हे! सकलेश हे भगवन्!
(घ) जयमङ्गलं परमोज्ज्वलं नो देहि परमात्मन्!
(ङ) जनसेवका अतिभावुकाः शुभचिन्तका नियतम्।
(च) ऊर्जस्वला वर्चस्वला अतिनिश्चला विजये।

5. (क) धीरः — धीराः
(ख) वीरः — वीराः
(ग) जनसेवकः — जनसेवकाः
(घ) धनकामना — धनकामनाः
(ङ) निखिलः — निखिलाः
(च) बालः — बालाः

6. (क) छात्रः पठति (ख) छात्रौ पठतः (ग) छात्राः पठन्ति (घ) अहं पठामि (ङ) आवां पठावः (च) वयं पठामः (छ) त्वं पठसि (ज) युवां पठथः (झ) यूयं पठथ।

7. (क) अस्मद्, प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम् — अहम्
(ख) युष्मद्, प्रथमा विभक्तिः, द्विवचनम् — युवाम्
(ग) तद्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, बहुवचनम् — ते
(घ) एतद्, नपुसंकलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, बहुवचनम् — एतानि
(ङ) एतद्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम् — एषा
(च) तद्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, द्विवचनम् — ते

8. (क) बालकः लिखति। (ख) छात्रौ क्रीडतः।
(ग) अहम् गच्छामि। (घ) कविः पश्यति।
(ङ) महिलाः वदन्ति। (च) देवाः आगच्छन्ति।
(छ) फलानि पतन्ति। (ज) गृहिण्यः उपविशन्ति।

परियोजनाकार्यम्

- **स्वामी विवेकानन्दस्य लघु जीवनवृत्तम्।**

1. विवेकानन्द महोदयस्य वास्तविकं नाम नरेन्द्रनाथदत्तः आसीत्।
2. तस्य पितुः नाम विश्वनाथ दत्तः आसीत्।
3. तस्य मातुः नाम भुवनेश्वरी देवी आसीत्।
4. रामकृष्णपरमहंस तस्य आध्यात्मिकः गुरुः आसीत्।
5. विवेकानन्द महोदयः रामकृष्ण-मिशन इति संस्थानं अस्थापयत्।
6. विवेकानन्द महोदयः तस्य प्रभावपूर्णैः भाषणैः भाषणेभ्यः विश्वे लोकप्रियः अभवत्।
7. विदेशे अपि सः हिन्दूधर्मस्य प्रसारम् अकरोत्।
8. जनवरी मासस्य द्वादशतम दिने विवेकानन्दमहोदस्य जन्मदिन अस्ति।
9. भारतदेशे अयं दिवसः 'युवादिवसः' इति नाम्ना अर्चयते।
10. स्वामी विवेकानन्दः भारतदेशस्य भूषणं अस्ति।

- **छत्रपति शिवाजी महाराजस्य लघु जीवनंवृत्तम्**

1. छत्रपति शिवाजी महाराजस्य जन्म पुणे नगरस्य समीपे शिवनेरी इति दुर्गे अभवत्।
2. तस्य पितु: नाम शाहजी, मातु: च नाम जीजाबाई इति।
3. शिवाजी महाराजस्य गुरो: नाम दादाजी कोण्डदेव: आसीत्।
4. शिवाजी महाराज: तस्मात् युद्धविद्याम् अशिक्षयत्।
5. शिवाजी महाराज: बाल्यकालात् एव वीर: साहसी च आसीत्।
6. स: मुगल-साम्राज्यस्य विरोधम् अकरोत्।
7. स: हिन्दू साम्राज्यम् अस्थापयत्।
8. रायगढ़ इति दुर्गे तस्य राज्याभिषेकं अभवत्।
9. शिवाजी महाराज: एक: लोकप्रिय: आदर्श: च नृप: आसीत्।
10. भारतमातु: श्रेष्ठ सुपुत्रम् अहं वन्दे।

- **महाराणा प्रतापस्य लघु जीवनवृत्तम्**

1. महाराणा प्रताप: भारतस्य महान योद्धा आसीत्।
2. तस्य जन्म १५४० तमे वर्षे मईमासस्य ९ दिवसे अभवत्।
3. कुँवरप्रताप: पितामह राणासंग्रामसिंहेन इव बाल्याकालात् एव युद्धकला-विशेषज्ञ: आसीत्।
4. तस्य पितु: नाम उदयसिंह: आसीत् स: उदयपुरस्य महाराज: आसीत्।
5. राणा उदयसिंहस्य मृत्यो: अनन्तरं महाराणा प्रताप: राजा अभवत्।
6. तस्य अश्वस्य नाम चेतक: आसीत् य: तस्मै अतीव प्रिय: आसीत्।
7. १५७६ तमे वर्षे महाराणा प्रताप अकबरयो: मध्ये हल्दीघाटी युद्धम् अभवत्।
8. महाराणा प्रताप: एक: महान देशभक्त: आसीत्।
9. भारतस्य अयं वीर: १९ जनवरी १५९७ तमे वर्षे दिवंगत:।
10. तस्य शौर्यस्य देशभक्ते: नाम: इतिहासे अमर: अभवत्।

2. अस्मिन पाठे प्रयुक्तानां प्रथमविभक्ते: बहुवचनान्त दशपदानां वाक्येषु तेषां प्रयोग: च

वयं, धीरा:, वीरा:, शूरा:, दृढमनसा:, जनसेवका:, शुभचिन्तका:, अतिभावुका:, गुणशालिनो, बलशालिनो।

	शब्द:		वाक्येषु प्रयोग
1.	वयम्	=	वयं सर्वे सत्यनिष्ठा: कर्तव्यनिष्ठा: च स्म।
2.	धीरा	=	केवलं धीरा: जन: एव सफलतां प्राप्नुवन्ति।
3.	वीरा:	=	वीरा: जना: कदापि निराशा: न भवन्ति।
4.	शूरा:	=	शूरा: कदापि युद्धक्षेत्रं न त्यजन्ति।
5.	दृढमानसा:	=	दृढमानसा: जना: स्वस्य इष्टफलं प्राप्नुवन्ति।
6.	जनसेवका:	=	जनसेवका: केवलं लोकसेवां एव कर्त्तव्या न तु राजनीति:।
7.	शुभचिन्तका:	=	जगति बहव: शुभचिन्तका: सन्ति किन्तु सर्वे सहायका: न भवन्ति।
8.	अतिभावुका:	=	वयं सर्वे भारतीया: अतिभावुका: स्म:।
9.	गुणाशालिनो	=	गुणशालिनो जना: सर्वत्र सम्मानं प्राप्नुवन्ति।
10.	बलशालिनो	=	बलशालिनो जना: राष्ट्रस्य रक्षणं कर्तुं शक्नुवन्ति।

3. धन्यं भारतवर्षम्

धन्यं भारतवर्षं धन्यम्।
पुण्यं भारतवर्षं पुण्यम्॥
यस्य संस्कृति तोषदायिनी।
पापनाशिनी पुण्यवाहिनी॥
यत्र पुण्यदा गंगा वहति,
सिन्धु नर्मदा सदा विभाति।
सरस्वती च धन्य-धन्या,
यमुना-कृष्णा मान्या।
शृणुमो यत्र च वेदं पुण्यम्॥
धन्यं भारतवर्षं धन्यम्
पुण्यं भारतवर्षं पुण्यम्।
यत्र पर्वत: रम्य: रम्या:,
ऋषयो मनुष्यो धन्या: धन्या:।
कैलासश्च हिमराजश्च,
विन्ध्य सतपुड़ा हिमाद्रिश्च।
पुण्य पर्वत: पुण्यं पुण्यम्॥
धन्यं भारतवर्षं धन्यम्
पुण्यं भारतवर्षं पुण्यम्।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (क), (ii) (ग), (iii) (घ), (iv) (ख), (v) (ग)।

2. (i) 'सा', (ii) उत्तम, (iii) तानि, (iv) स्तः, (v) नपुंसकलिङ्गम्।

3. (i) नद्यां जलं भवति।
(ii) खगाः गगने उड्डीयन्ते।
(iii) जल-मध्ये जलचराः वसन्ति।
(iv) भ्रमराः पुष्पेषु गुञ्जन्ति।
(v) सूर्योदयः पूर्वदिशि भवति।

4. (i) हसतः (ii) पिवामि (iii) गच्छति (iv) विलसन्ति (v) पृच्छत।

5. **शुद्ध वाक्य** — (iii) सा गृहे वसति।
अशुद्ध वाक्य— (i) तौ सूर्यम् पश्यति। (ii) युवां गृहं गच्छतः। (iv) अहम् जलम् पिवसि। (v) सर्वाः बालिकाः क्रीडन्ति।

6 सः एव महान् चित्रकारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) हरितवर्णं, (ख) हरितवर्णेन, (ग) हरितवर्णः, (घ) परमेश्वरः, (ङ) चित्रवर्णान् शुकान्।

2. (क) आचार्यस्य प्रावारकस्य वर्णः श्वेतः।
(ख) अमृत-उद्याने विविधवर्णानां पाटलपुष्पाणि सन्ति।
(ग) 'बहुवर्णमयम्' सप्तवर्णमयं इति मञ्जुलस्य अभिप्रायः।
(घ) चित्रवर्णशुका नीलाः पीताः रक्ताः च भवन्ति।
(ङ) पिककाकयोः।

3.

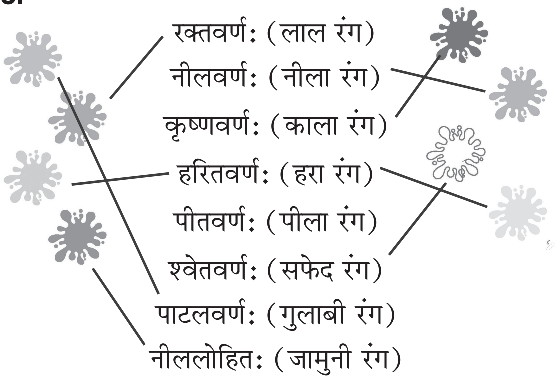

4. (क) उपरि केसरः वर्णः अस्ति।
(ख) मध्ये श्वेतः वर्णः अस्ति।
(ग) अधः हरितः वर्णः अस्ति।
(घ) ध्वजस्य केन्द्रे नील-वर्ण चक्रः अस्ति।

5. (क) कृष्णः, (ख) नीलः, (ग) पीतः, (घ) हरितः, (ङ) कृष्णः, (च) चित्रवर्णः।

6. छात्रः एतेषु चित्रेण स्वमेव वर्णान पूरयन्तु।

परियोजनाकार्यम्

पाटलम्	गन्धपुष्पम्	सूर्यकान्तिः
गुलाबी रंग	पीला	पीला, मध्य व काला
कमलम्	चम्पकः	कर्णोरः
अपराजिता	जपाकुसुमम्	मल्लिका
नीला	लाल	सफेद

- **कक्षा में पायी जाने वाली दस वस्तुओं के संस्कृत नाम तथा उनके रंगों के नाम—**

शब्दः	संस्कृत शब्दः	वर्ण
ब्लैकबोर्ड	श्यामपट्टः	कृष्णः
कॉपी	सञ्चिका	श्वेतः
डस्टर	मार्जकः	श्वेतः
चौक	सुधाखण्डः	श्वेत
फाइल	पत्र सञ्चयनी	भिन्न-भिन्न-वर्णा
कुर्सी	आसन्दिका	(धूसर)
रजिस्टर	पञ्जिका	भिन्न वर्णः
पेन्सिल	तूलिका	भिन्न वर्णः
मेज	काष्ठासनम्	धूसर
डायरी	दैनन्दिनी	भिन्न वर्णः

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (क), (ii) (ग), (iii) (क), (iv) (घ), (v) (ख)।

2. (i) हारिलः पक्षी, (ii) नीलः, (iii) धूसरः, (iv) आम्, (v) कपिशः।

3. (i) पाटल पुष्पाणां वर्णः पाटलः भवति।
(ii) राष्ट्रपति भवनस्य परिसरे एकः उद्यानः अस्ति।

(iii) राष्ट्रपति भवनस्य परिसरे अमृतोद्यानम् अस्ति।
(iv) तत् उद्यानं अतीव रमणीयम् अस्ति।
(v) छात्राः शिक्षकाः च अमृत उद्यानं पश्यन्ति।

4. (i) खगाः गगने उड्डीयन्ते।
(ii) मत्स्याः जले निवसन्ति।
(iii) जले स्थले च ये जन्तवः निवसन्ति ते उभयचराः सन्ति।
(iv) पाटल पुष्पस्य वर्णः पाटलः भवति।
(v) गावः कृष्णाः श्वेताः च भवन्ति।
(vi) राष्ट्रपतिभवने राष्ट्रस्य राष्ट्रपति वसति।
(vii) अत्र शताधिक प्रकारकानि पाटलपुष्पाणि सन्ति।
(viii) अत्र वृक्षस्य उपरि शुकः अस्ति।
(ix) शुकः अपि हरितवर्णेन शोभते।
(x) सर्वा एव निसर्गः बहुवर्णमयः।

7 अतिथिदेवो भव

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) कूर्दमाना। (ख) पञ्च। (ग) राधिकां। (घ) चत्वारः। (ङ) क्षीरं/दुग्धं। (च) शबलः।

2. (क) मार्जारीशावकानां नामानि तन्वी, मृद्वी, शबलः, भीमः च सन्ति।
(ख) राधिका मार्जारी शावकान् पाठयति यत् 'अतिथि देवो भव'।
(ग) एका मार्जरी तस्याः चत्वारः शावकाः इति विशिष्टाः अतिथयः सन्ति।
(घ) पितामही राधिकां वदति यत् अतिथयः कदा आगच्छन्ति इति न जानामि।
(ङ) यदा राधिका शावकानां समीपं गच्छति तदा मार्जारी तां पृष्ठतः आगच्छति।
(च) तन्वी अतीव सुन्दरी, मृद्वी अतीव कोमला, शबलः चित्रवर्णः च भीमः किञ्चित् स्थूलः।

3. (क) वृक्षः कुत्र अस्ति?
(ख) देवालयः कुत्र अस्ति?
(ग) वायुः कुत्र अस्ति?
(घ) बालकाः कुत्र तिष्ठन्ति?
(ङ) माता कुत्र अस्ति?

4. (क) उत्पीठिकायां लेखनी नास्ति।
(ख) उत्पीठिकायां चषकः नास्ति।
(ग) उत्पीठिकायां कूपी अस्ति।
(घ) उत्पीठिकायां स्यूतः अस्ति।
(ङ) उत्पीठिकायां सङ्गणकम् अस्ति।
(च) उत्पीठिकायां वृक्षः नास्ति।
(छ) उत्पीठिकाया फलं नास्ति।
(ज) उत्पीठिकायां कन्दुकः अस्ति।

5. उदाहरणानुसारं वाक्यानां निर्माणम्—

अत्र— (i) छात्रः कुत्र अस्ति?
छात्रः अत्र अस्ति।
(ii) मार्जारः कुत्र अस्ति?
मार्जारः अत्र अस्ति।
(iii) काकः कुत्र अस्ति?
काकः अत्र अस्ति।
(iv) दीपकः कुत्र अस्ति?
दीपकः अत्र अस्ति।
(v) घटः कुत्र अस्ति?
घटः अत्र अस्ति।
(vi) सुधाखण्डं कुत्र अस्ति?
सुधाखण्डं अत्र अस्ति।
(vii) शिक्षकः कुत्र अस्ति?
शिक्षकः अत्र अस्ति।
(viii) बालिका कुत्र अस्ति?
बालिका अत्र अस्ति।
(ix) लेखनी कुत्र अस्ति?
लेखनी अत्र अस्ति।
(x) माला कुत्र अस्ति?
माला अत्र अस्ति।

तत्र— (i) सेवकः कुत्र अस्ति?
सेवकः तत्र अस्ति।
(ii) विद्यालयः कुत्र अस्ति?
विद्यालयः तत्र अस्ति।

(iii) गायकः कुत्र अस्ति?
गायकः तत्र अस्ति।
(iv) घटी कुत्र अस्ति?
घटी तत्र अस्ति।
(v) फलं कुत्र अस्ति?
फलं तत्र अस्ति।
(vi) गृहं कुत्र अस्ति?
गृहं तत्र अस्ति।
(vii) वाटिका कुत्र अस्ति?
वाटिका तत्र अस्ति।
(viii) हिरणः कुत्र अस्ति?
हिरणः तत्र अस्ति।
(ix) अजः कुत्र अस्ति?
अजः तत्र अस्ति।
(x) मूषकः कुत्र अस्ति?
मूषकः तत्र अस्ति।

सर्वत्र— (i) प्रकाशः कुत्र अस्ति?
प्रकाशः सर्वत्र अस्ति।
(ii) परमेश्वरः कुत्र अस्ति?
परमेश्वरः सर्वत्र अस्ति।
(iii) ज्ञानं कुत्र अस्ति?
ज्ञानं सर्वत्र अस्ति।
(iv) आकाशः कुत्र अस्ति?
आकाशः सर्वत्र अस्ति।
(v) अपावः कुत्र अस्ति?
अपावः सर्वत्र अस्ति।
(vi) प्रकृतिः कुत्र अस्ति?
प्रकृति सर्वत्र अस्ति।
(vii) पुष्पं कुत्र अस्ति?
पुष्पं सर्वत्र अस्ति।
(viii) वायुः कुत्र अस्ति?
वायुः सर्वत्र अस्ति।
(ix) प्रेम कुत्र अस्ति?
प्रेम सर्वत्र अस्ति।

एकत्र— (i) बालकः कुत्र अस्ति?
बालकः एकत्र अस्ति।
(ii) मयूरः कुत्र अस्ति?
मयूरः एकत्र अस्ति।
(iii) मित्रं कुत्र अस्ति?
मित्रं एकत्र अस्ति।
(iv) पुत्रः कुत्र अस्ति?
पुत्रः एकत्र अस्ति।
(v) महिला कुत्र अस्ति?
महिला एकत्र अस्ति।
(vi) सेविका कुत्र अस्ति?
सेविका एकत्र अस्ति।
(vii) चटका कुत्र अस्ति?
चटका एकत्र अस्ति।
(vi) दोला कुत्र अस्ति?
दोला एकत्र अस्ति।

6. (क) भोजनशालायां पात्रम् अस्ति।
(ख) भोजनशालायां तण्डुलाः सन्ति।
(ग) भोजनशालायां शाकानि सन्ति।
(घ) भोजनशालायां अग्निः अस्ति।
(ङ) भोजनशालायां जलम् अस्ति।

7. (क) बहिः, (ख) उपरि, (ग) अधः, (घ) तत्र, (ङ) अन्तः।

8.

मत्स्यः	समुद्रे	वृक्षे	मत्स्यः समुद्रे अस्ति। वृक्षे नास्ति।
मधुरता	लड्डुके	कषाये	मधुरता लड्डुके अस्ति। कषाये नास्ति।
उष्णता	सूर्ये	चन्द्रे	उष्णता सूर्ये अस्ति। चन्द्रे नास्ति।
वानरः	नद्याम्	वृक्षे	वानरः नद्याम् नास्ति। वृक्षे अस्ति।
नौका	जले	पर्वते	नौका जले अस्ति। पर्वते नास्ति।
अज्ञानम्	पण्डिते	मूर्खे	अज्ञानम् पण्डिते नास्ति। मूर्खे अस्ति।
चन्द्रः	अमावस्यायाम्	पूर्णिमायाम्	चन्द्र अमावस्यायां नास्ति। पूर्णिमायाम् अस्ति।
अवकाशः	सोमवासरे	रविवासरे	अवकाश सोमवासरे नास्ति। रविवासरे अस्ति।

परियोजनाकार्यम्

- राधिका मार्जारशावकानां नामकरणात् पूर्वं तेषा गुणानाम् विषये चिन्तयति स्म। सा शावकानां शारीरिक गुणानुसारं तस्यां नामकरणं कृतवती। अन्यस्य मृदु: मृत्तिका वर्ण: च आसीत्, अत: तस्यानाम मृद्वी इति कृतम्।)

  विडालस्य एका कन्या कृशा चपला च अस्ति। अत: तन्वी इत्यस्य अर्थ: कृश: इति कारणात: तस्या: नाम तन्वी इति अभिव्यक्त।

  एक: शावक: चित्रवर्ण: आसीत् अत: तस्य नाम शबल: अभवत्। द्वितीय: नर: शावक: स्थूल: आसीत् अत: स: भीम इति नाम अभवत् यत: भीम: अपि स्थूल:।

  मम् नाम अनुपमा। अहं कुटुम्बस्य सर्वेभ्य: बालकेभ्य: अपेक्षया सुन्दरतमा चतुरा च अस्मि। यत: परिवारे अद्वितीयत्वात् मम मातापितरौ अनुपमा इति नामकरणं कृतवन्तौ।

- **विद्यालय परिसरे किम् अस्ति**

  (i) विद्यालयस्य परिसरे योग प्राचार्य: अस्ति।
  (ii) विद्यालयस्य परिसरे छात्र-छात्रा: सन्ति।
  (iii) विद्यालयस्य परिसरे अध्ययन कक्ष: अस्ति।
  (iv) विद्यालयस्य परिसरे क्रीडाङ्गणम् अस्ति।
  (v) विद्यालयस्य परिसरे पुस्तकालय: अस्ति।
  (vi) विद्यालयस्य परिसरे शुद्ध पेयजलम् अस्ति।
  (vii) विद्यालयस्य परिसरे स्वच्छ शौचालय: अस्ति।
  (viii) विद्यालयस्य परिसरे प्रयोगशाला अस्ति।
  (ix) विद्यालय परिसरे अल्पाहार गृहं अस्ति।
  (x) विद्यालय परिसरे प्राथमिकचिकित्सा व्यवस्था अस्ति।

विद्यालय परिसरे किम् नास्ति—

(i) विद्यालयस्य परिसरे अग्नि: नास्ति।
(ii) विद्यालयस्य परिसरे कोलाहलं नास्ति।
(iii) विद्यालयस्य परिसरे उद्दण्डता नास्ति।
(iv) विद्यालयस्य परिसरे पाचक: नास्ति।
(v) विद्यालयस्य परिसरे हट्ट नास्ति।
(vi) विद्यालयस्य परिसरे कलह: नास्ति।
(vii) विद्यालयस्य परिसरे अस्त्र-शस्त्राणि न सन्ति।
(ix) विद्यालयस्य परिसरे पशव: न सन्ति।
(x) विद्यालयस्य परिसरे अज्ञानं नास्ति।

बिडाल: कुत्र अस्ति?

(i) बिडाल: उत्पीठिकाया: उपरि अस्ति।
(ii) बिडाल: उत्पीठिकाया: अध: अस्ति।
(iii) बिडाल: उत्पीठिकाया: कोणे अस्ति।
(iv) बिडाल: मण्डलस्य केन्द्रे अस्ति।
(v) बिडाल: पेटिकाया: समीपे अस्ति।
(vi) बिडाल: पेटिकाया: दूरे अस्ति।
(vii) बिडाल: पेटिकाया: अन्त: अस्ति।
(viii) बिडाल: पेटिकाया: बहि: अस्ति।
(ix) बिडाल: कन्दुकस्य पुरत: अस्ति।
(x) बिडाल: कन्दुकस्य पृष्ठत: अस्ति।
(xi) बिडाल: कन्दुकस्य दक्षिणत: अस्ति।
(xii) बिडाल: कन्दुकस्य वामत: अस्ति।

अतिरिक्त अभ्यास:

1. (i) (घ), (ii) (ख), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ख)।

2. (i) चत्वार:, (ii) तस्या पितामही, (iii) देव:, (iv) छद्याम्/छद्यौ, (v) शबल:।

3. (i) भारतीयसंस्कृतौ अतिथीनां अतीव महत्वं अस्ति।
(ii) आम्, भारतीयानां पशून् प्रति अपि आतिथ्यं भवति।
(iii) अतिथिसेवा पञ्चमहायज्ञेषुं अन्तर्भवति।
(iv) अतिथिसेवाया: उच्चतम स्तर: भारतीयानां हृदये प्राप्यते।
(v) 'अतिथिदेवो भव' इति वाक्यात् वयं आतिथ्यं शिक्षयेम।

4. (i) सिंह उच्चै: वने गर्जति।
(ii) मम मित्रम् श्व: गमिष्यति।
(iii) अधुना वृष्टि: भवति।
(iv) यदा त्वम् आगमिष्यसि तदा अहं गमिष्यामि।
(v) कुक्कुरा: इतस्तत: धावन्ति मार्गे।

5. सत्यं वाक्यम्

(ii) भारतीय संस्कृति अतीव प्राचीना आदर्शा च अस्ति।
(iv) माता पुत्र्यौ, पुत्रौ च मिलित्वा ते तत्र पञ्च सन्ति।

असत्यं वाक्यम्

(i) अतिथिय: देवा: न भवन्ति।
(iii) बिडालस्य शावका: सर्वे स्त्री शावका: सन्ति।
(v) शावका: राधिकां दृष्ट्वा हसन्ति।

6. प्रश्न निर्माण:

(i) ताजमहल: कुत्रास्ति ?
(ii) सिंहा: कुत्र निवसन्ति ?
(iii) श्रीमान् दयाराम: कुत्र पाठयति ?
(iv) मम भ्राता कुत्र निवसति ?
(v) डाकगृहं कुत्र अस्ति ?

7.

	अव्यय पद	अर्थ	वाक्यानि
1.	यदा	जब	यदा वयं परिश्रमं कुर्म: तदा सफला: भवेम।
2.	तदा	तब	राधिका यदा शावका: समीपं गता तदा सा तां अनुसृत्य गच्छति।
3.	कदा	कब	बालकै: कदा क्रीडितव्या: ?
4.	सर्वदा	हमेशा	अहं सर्वदा सत्यं वदामि।
5.	अधुना	आजकल	अधुना अनेका: बालका: असत्यं वदन्ति।
6.	इदानीम्	इस समय	इदानीं केचन छात्रा: पठन्ति केचन क्रीडन्ति च।
7.	अद्य	आज	अद्य विद्यालये वार्षिकोत्सव: अस्ति।
8.	ह्य:	कल	वयं ह्य अतीव प्रसन्ना आसन्।
9.	श्व:	कल	श्व: दीपोत्सव: भविष्यति
10.	यत्र	जहाँ	यत्र गङ्गा अस्ति, स: मम देश:।
11.	तत्र	वहाँ	तत्र न तु: वायु: न च जलम्।
12.	कुत्र	कहाँ	सर्वे छात्रा: कुत्र सन्ति ?
13.	अत्र	यहाँ	अत्र बहूनि फलानि सन्ति।
14.	सर्वत्र	सभी जगह	वायु सर्वत्र अस्ति किन्तु प्रकाश: नास्ति।
15.	मा	नहीं	कदापि दुर्व्यवहारं मा कुरु।
16.	एकदा	एकबार	एकदा नद्यास्तटे एक: ग्राम: आसीत्।
17.	वृथा	बेकार	वृथा प्रतीक्षमाण:।
18.	तथैव	उसी प्रकार	एतस्य प्रश्नस्य अपि तथैव समाधानं कुरुस्व।
19.	सहसा	अचानक	सहसा मम पुरत: एक: प्रेत: आविर्वभूव:।
20.	कुत:	कहाँ	कुत: आगच्छसि ?
21.	शीघ्रम्	शीघ्र, जल्दी	वयं शीघ्र जागृयाम:।
22.	पुरा	प्राचीन	पुरा एक: व्याघ्र: आसीत्।

8 बुद्धि: सर्वार्थसाधिका

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्म:

1. (क) शशका:, (ख) गजानां, (ग) गजराजस्य, (घ) शशका:, (ङ) गजराज:, (च) शशका:।

2. (क) यदा शशका: जीवन्ति तदा चन्द्र: प्रसन्न: भवति।
(ख) सायङ्काले शशकानां सभा भवति।
(ग) शशका: स्वस्य रक्षाया: उपायं चिन्तयन्ति।
(घ) चन्द्र: शशाङ्क: इति नाम्ना प्रसिद्ध: अस्ति।
(ङ) ''आम्, चन्द्रस्य दर्शनाम आवाम् अधुना एव सरोवरं प्रति चलाव:'' इति शशकराज: कथयति।

3. (क) किं चन्द्र: सरोवरे तिष्ठति ?
(ख) सर्वे शशका: उपायं चिन्तयन्ति।
(ग) सायंकाले शशकानां सभा भवति।
(घ) शशका: सरोवरस्य तीरे निवसन्ति।
(ङ) स: गजराजं कथयति।

4.

पदम्	पुरुषः	वचनम्
तिष्ठन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
जीवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
नमति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
कथयति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
गच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्

5.

धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा– गम्	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
कथ्	कथयति	कथयतः	कथयन्ति
स्था	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
कृ	करोमि	कुर्वः	कुर्मः
जीव्	जीवति	जीवतः	जीवन्ति
चल्	चलामि	चलावः	चलामः

6.(क) नदी तटे एकः विशालः वृक्षः अस्ति।
(ख) वृक्षः फलभारयुक्तः अस्ति।
(ग) तत्र वृक्षे कपिः फलानि पातयति।
(घ) बालकाः वृक्षस्थ अधः पतितानि फलानि चिन्वन्तिः।
(ङ) मधुरानि फलानि प्राप्य बालकाः अतीव प्रसन्नाः भवन्ति।

7.

(क)	गजः	हस्ती
(ख)	पदम्	चरणः
(ग)	चन्द्रः	शशाङ्कः
(घ)	सरोवरः	जलाशयः
(ङ)	प्रजाः	जनता

परियोजनाकार्यम्

पाठे प्राप्यमाणानि धातुरूपाणि निम्नलिखित रूपेण सन्तिः— (पाठ से प्राप्त धातु रूप निम्नलिखित रूप में हैं—)

धातु रूप	पुरुषः	वचनम्
1. भवति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
2. शक्तुमः	उत्तम पुरुषः	बहुवचनम्
3. प्रतिपादयति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
4. पठामः	उत्तम पुरुषः	बहुवचनम्
5. आगच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
6. निर्गच्छन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
7. निवसन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
8. भवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
9. अनुभवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
10. चिन्तयन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
11. प्रकाशयन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
12. प्राप्नुवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
13. वदति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
14. चिन्तयामि	उत्तम पुरुषः	एकवचनम्
15. गच्छामः	उत्तम पुरुषः	बहुवचनम्
16. गच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
17. जीवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
18. पृच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
19. करोमि	उत्तम पुरुषः	एकवचनम्
20. तिष्ठति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
21. प्रदर्शयतु	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
22. कलयति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
23. चलावः	उत्तम पुरुषः	द्विवचनम्
24. गच्छन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
25. पश्यति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
26. नमति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
27. तिष्ठन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (क), (ii) (घ), (iii) (ग), (iv) (ख), (v) (क)।

2. (i) सहजम्, (ii) द्वयोः, (iii) बुद्धिबलम्, (iv) विजयः, (v) अनन्तम्।

3. (i) द्वे प्रकारकाः शक्तयः पाठे उल्लिखिताः अस्ति।
(ii) शक्तेः नामानि—बुद्धिशक्तिः शारीरिकशक्तिः च।
(iii) बुद्धिसाहाय्येन स्पर्धायां वयं प्रबलं प्रतिपक्षं अपि जेतुं शक्नुमः।
(iv) तडागे गजाः जलं पिबन्ति, स्नान्ति, क्रीडन्ति च।
(v) गजाः सरोवरात् सूर्यास्तसमये निर्गच्छन्ति।

4. (i) सिंह वने निवसति।
(ii) खगाः गगने उड्डीयन्ते।
(iii) मत्स्याः जले तरन्ति।
(iv) कुक्कुराः मार्गे इतस्ततः धावन्ति।
(v) बालकाः विद्यालये पठन्ति।

5. पर्यायवाची पदानां मेलनं—

	(क)	(ख)
(क)	शशः	मृगः
(ख)	जलं	वारि
(ग)	सूर्यः	रविः
(घ)	गगनः	नभः
(ङ)	सरसः	मृदुः
(च)	अनन्तः	असीमः
(छ)	सरिता	तरंगिणी
(ज)	गृहं	निकेतनम्
(झ)	करः	हस्तः
(ञ)	मत्स्यः	मीनः

9 योजानाति सःपण्डितः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) तक्रम्। (ख) मृत्युंजयः।
(ग) इन्द्रस्य/शक्रस्य। (घ) कुम्भकर्णस्य।

2. (क) विष्णु पदं दुर्लभम् प्रोक्तम्।
(ख) नयनस्य आदिः न अन्तः।
(ग) नरः काश्यां मृत्युंजयः इच्छति।
(घ) कुलालस्य गृहे अर्धं कुम्भः अस्ति।

3. छात्र स्वयं करें।

4.

(क)	द्विचक्रिका	चक्रम्	द्विचक्रिकायाः चक्रम् भ्रमति।
(ख)	वृक्षः	फलम्	वृक्षस्य फलं खादति।
(ग)	छात्रा	नाम	छात्रायाः नाम पृच्छति।
(घ)	रामः	पुस्तकम्	रामस्य पुस्तकम् आनयति।
(ङ)	मन्दिरम्	शिखरं	मन्दिरस्य शिखरं पश्यति।

5. तालिकायां प्रदत्तानां शब्दानां षष्ठीविभक्तेः रूपाणि

पुंलिङ्गम्		स्त्रीलिङ्गम्		नपुंसकलिङ्गम्	
वृक्षः	वृक्षस्य	छात्रा	छात्रायाः	उद्यानम्	उद्यानस्य
द्वारपालः	द्वारपालस्य	दोला	दोलायाः	वनम्	वनस्य
स्यूतः	स्यूतस्य	उपासना	उपासनायाः	सूत्रम्	सूत्रस्य
अनुजः	अनुजस्य	पुस्तिका	पुस्तिकायाः	पत्रम्	पत्रस्य
अग्रजः	अग्रजस्य	भातृजाया	भातृजायायाः	यन्त्रम्	यन्त्रस्य
पितामहः	पितामहस्य	अग्रजा	अग्रजायाः	वातायनम्	वातायनस्य
मातुलः	मातुलस्य	स्नुषा	स्नुषायाः	पुष्पम्	पुष्पस्य
प्राचार्यः	प्राचार्यस्य	लेखनी	लेखन्याः	सङ्गणकम्	सङ्गणकस्य
विद्यालयः	विद्यालयस्य	पत्नी	पत्न्याः	गृहम्	गृहस्य
पितृव्यः	पितृव्यस्य	पुत्री	पुत्र्याः	वार्तापत्रम्	वार्तापत्रस्य

6. मम कुटुम्बस्य परिचयः

मम नाम अक्षरा।
मम पितुः नाम गौरवः।
मम मातुः नाम अन्जली।
मम अग्रजस्य नाम अलंकृतः।
मम अनुजायाः नाम स्वर्णा।
ममं पितृव्यस्य नाम प्रियान्शु।
मम पितामह्याः नाम वन्दना।
मम पितामहस्य नाम अनुजः।
मम पितृव्यायाः नाम भूमिः।
एतत् मम कुटुम्बकम्।

7. रामस्य पिता दशरथः।
दशरथस्य पुत्रः रामः।
रामस्य माता कौशल्या।
कौशल्यायाः पुत्रः रामः।
रामस्य श्वशुरः जनकः।

जनकस्य जामाता रामः।
रामस्य पत्नी सीता।
सीतायाः पतिः रामः।
रामस्य श्वश्रूः सुनयना।
सुनयनायाः जामाता रामः।
रामस्य अनुजः लक्ष्मणः
लक्ष्मणस्य अग्रजः रामः।
रामस्य पुत्रः लवः।
लवस्य पिता रामः।
सीतायाः श्वशुरः दशरथः।
दशरथस्य स्नुषा सीता।
सीतायाः श्वश्रूः कौशल्या।
कौशल्याः स्नुषा सीता।
सीतायाः पिता जनकः।
जनकस्य पुत्री सीता।
सीतायाः माता सुनयना।
सुनयनायाः पुत्री सीता।
सीतायाः देवरः लक्ष्मणः।
लक्ष्मणस्य भ्रातृजाया सीता।
सीतायाः पुत्रः लवः।
लवस्य माता सीता।

8. रेखाचित्राधारितं उदाहरणानुसारं वाक्यानां रचना

रामायणस्य उपरि भगवद्गीता।
योगशास्त्रस्य उपरि हितोपदेशः।
हितोपदेशस्य उपरि रामायणम्।
मनुस्मृत्याः उपरि रघुवंशम्।
रघुवंशस्य उपरि योगशास्त्रम्।
अष्टाध्याय्याः उपरि अमरकोष।
अमरकोषस्य उपरि मनुस्मृतिः।
अर्थशास्त्रस्य उपरि महाभारतम्।
महाभारतस्य उपरि अष्टाध्यायी।

परियोजनाकार्यम्

1. मम परिवारस्य परिचय—

(i) मम नाम श्रुति।
(ii) अहं षष्ठ्याः कक्षायाः छात्रा अस्मि।
(iii) मम पितुः नाम श्री हरिमोहनः।
(iv) सः चिकित्सकः अस्ति।
(v) मम मातुः नाम रेणुः।
(vi) मम अनुजः मनसुखः यः पञ्चमकक्षायाः छात्रः अस्ति।
(vii) मम पितामह पितामही नाम बसन्तलालः श्रीदेवी च।
(viii) मम पितामहः अवकाशप्राप्तः प्राचार्यः अस्ति।
(ix) अस्माकं कुटुम्बं न धनिकं किन्तु गुणैः पूर्णम् अस्ति।
(x) मम विधवा पितृस्वसा कविता अपि अस्माभिः सह निवसति।

मम मित्रस्य परिवारस्य परिचय—

(i) कृतिका मम परमसखी अस्ति।
(ii) सा मम कक्षायां पठति, मम गृहस्य समीपे एव निवसति।
(iii) तस्याः पिता रामनाथ महोदयः एकः वणिक् अस्ति।
(iv) तस्याः माता अध्यापिका अस्ति, अस्माकं विद्यालये अध्यापयति च।
(v) तस्याः पञ्चवर्षीयः अनुजः वंशः अतीव चपलः अस्ति।
(vi) तस्याः सृष्टिका इति द्वियुग्मनुजा भगिनी अस्ति।
(vii) मम मित्रस्य परिवारः अतीव धनिकः अस्ति किन्तु गर्वितः नास्ति।
(viii) मम मित्रस्य मातुलः विश्वनाथः अस्मान् प्रभूतं स्निह्यति।
(ix) मम मित्रस्य माता पितरौ धार्मिकौ स्तः।
(x) तौ सदैव निर्धनानाम् असहायानां च साहाय्यं कुरुतः।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (घ), (ii) (ग), (iii) (क), (iv) (ग), (v) (घ)।

2. (i) तक्रं, (ii) शक्रस्य, (iii) मृत्युञ्जम्, (iv) मनुष्याणाम्, (v) युद्धे।

3. (i) खगानां राजा गरुड़ः अस्ति।
(ii) पशूनां राजा सिंहः अस्ति।
(iii) फलानां राजा आम्रः अस्ति।
(iv) शाकस्य राजा वृन्ताकम्/भन्टाकीः।
(v) देवतानां राजा देवराजः इन्द्रः।

4. (i) एषा मोहनस्य घटी अस्ति।
(ii) अस्य वृक्षस्य फलं अति मधुरं भवति।
(iii) गङ्गायाः जलं शीतलं शुद्धं च।
(iv) पुष्पाणाम् गन्धः मादकः भवति।
(v) सर्पाणाम् विषं जीवनं नाशयितुं शक्नोति।

5. षष्ठी विभक्त्यन्तानि रूपाणि—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क) काया	कायाया:	काययो:	कायानाम्
(ख) क्षमा	क्षमाया:	क्षमयो:	क्षमानाम्
(ग) प्रियंका	प्रियंकाया:	प्रियंकयो:	प्रियंकानाम्
(घ) रमा	रमाया:	रमयो:	रमाणाम्
(ङ) कन्या	कन्याया:	कन्ययो:	कन्यानाम्
(च) शारदा	शारदाया:	शारदयो:	शारदानाम्

10 त्वम् आपणं गच्छ

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. रिक्तस्थानानि पूरयत—

लिखतु	लिखताम्	**लिखन्तु**
लिख्	लिखतम्	लिखत
लिखानि	लिखाव	**लिखाम**
क्रीडतु	क्रीडताम्	**क्रीडन्तु**
क्रीड	क्रीडतम्	**क्रीडत**
क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम

2. (क) लोट्लकार के क्रियापद— वर्षतु, भवतु, यापयन्तु।

(ख) लोट्लकारस्य क्रियापदानि—सन्तु, भवन्तु, पश्यन्तु।

(ग) लोट्लकारस्य क्रियापदानि—सन्तु, भवतु।

(घ) लोट्लकारस्य क्रियापदानि—निन्दन्तु, स्तुवन्तु, गच्छन्तु।

3. लोट्लकारस्य रूपाणि—

पठति —	पठतु	खादति —	खादतु
क्रीडामि —	क्रीडानि	पश्यसि —	पश्य
हसति —	हसतु	नयसि —	नय
नृत्यति —	नृत्यतु	गच्छामि —	गच्छानि

4. लोट्लकारस्य बहुवचनस्य रूपाणि—

उत्तिष्ठतु —	उत्तिष्ठन्तु	खादतु —	खादन्तु
आगच्छतु —	आगच्छन्तु	पठतु —	पठन्तु
उपविशतु —	उपविशन्तु	पततु —	पतन्तु
गच्छतु —	गच्छन्तु		

5. सूचनारूपेण वाक्यानि—(सूचना रूप में वाक्य—)

(क) प्रधानाध्यापक: वार्षिकं विवरणं पठति। प्रधानाध्यापक: वार्षिकं विवरणं पठतु।

(ख) बालिका: नृत्यन्ति।
बालिका: नृत्यन्तु।

(ग) यूयम् आसन्दान् स्थापयथ।
यूयम् आसन्दान् स्थापयत।

(घ) छात्रनायक: स्वागतं करोति।
छात्रनायक: स्वागतं करोतु।

(ङ) मम मित्रं धन्यवादं निवेदयति।
मम मित्रं धन्यवादं निवेदयतु।

(च) संस्कृत-शिक्षिका वेदिकां सञ्चालयति।
संस्कृत-शिक्षिका वेदिकां सञ्चालयतु।

(छ) कार्यक्रमानन्तरं छात्रा: उत्थाय राष्ट्रगीतं गायन्ति।
कार्यक्रमानन्तरं छात्रा: उत्थाय राष्ट्रगीतं गायन्तु।

6. यदा अध्यापक: कक्षाम् आगच्छति तदा प्रथमं सर्वे उत्तिष्ठन्तु। उपचारवाक्येन तम् अभिवादयन्तु। यदा स: वदति तदा एव सर्वे उपविशन्तु। तस्य सूचनानुसारं पाठं पठन्तु। गृहपाठं लिखन्तु। परस्परं वार्तालापं न कुर्वन्तु प्रश्नस्य उत्तरं वदन्तु। संशयं पृच्छन्तु। तस्य उपदेशम् श‍ृण्वन्तु बहि: मा गच्छन्तु।

7.

वामत: गच्छ
(बायीं ओर चलो।)

दक्षिणत: गच्छ
(दायीं ओर जाएँ।)

अग्रे विद्यालय:
(आगे विद्यालय है।)

पदयात्रिका:
(पैदल यात्रियों के लिए।)

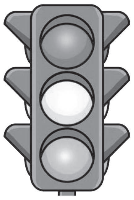

तिष्ठ!
(रुको)
प्रतीक्षस्व।
(प्रतीक्षा करो)
गच्छ।
(जाओ।)

यानं मा स्थापय
(वाहन को खड़ा मत करो।)

8. (क) अम्ब! अहं क्रीडार्थं गच्छानि।
(ख) आगच्छन्तु, वयं प्रार्थनागीतं गायाम।
(ग) ज्वरः अस्ति। पुत्र! वृष्टौ न क्रीड्।
(घ) लते! भवती मम उपनेत्रम् आनयतु।
(ङ) आर्ये! अहम् अन्तः प्रविशानि।
(च) अहं पृच्छामि त्वम् उत्तरं वद।
(छ) यूयं शीघ्रं नगरम् आगच्छत।
(ज) तात! वयं कदा चलचित्रं पश्याम।

9. (क) पुत्र! किं करोषि?
(ख) कः श्लोकं वदति?
(ग) भवान्, तत्र तिष्ठतु।
(घ) आचार्य कदाः आगच्छति?
(ङ) अहो! रमणीयः पर्वतः।

परियोजनाकार्यम्

1. भवानि (भू धातु) = होना, उत्तमपुरुष एकवचन। गच्छ = जाओ, मध्यम पुरुष एकवचन। पठाम = पढ़ें (उत्तम पुरुष बहुवचन)। पिबतु = पीयो (प्रथमपुरुष एकवचन)। पश्यतु = देखो (प्रथमपुरुष एकवचन)। पश्यन्तु = देखो (प्रथमपुरुष बहुवचन)। तिष्ठतम् = रुकें (मध्यमपुरुष (द्विवचन)। तिष्ठन्तु = ठहर जाएँ (प्रथमपुरुष बहुवचन)। पश्याव = देखो (उत्तमपुरुष द्विवचन)। आसानि = कहो (उत्तमपुरुष एकवचन) नय = लाओ (मध्यमपुरुष एकवचन)। आप्नुत = प्राप्त करो (मध्यमपुरुष एकवचन)। लिखतम् = लिखो (मध्यमपुरुष द्विवचन)। लिख = लिखो (मध्यमपुरुष एकवचन)। लभा है = प्राप्त करो (उत्तमपुरुष द्विवचन)। जायन्ताम् = पैदा हो (प्रथमपुरुष बहुवचन)। वर्धन्ताम् = बढ़े (प्रथमपुरुष बहुवचन)। जानानि = जान लो (उत्तमपुरुष एकवचन)। गृह्णीतम् = ग्रहण करो (मध्यमपुरुष द्विवचन।)

इत्यादीन पुस्तके लोट्लकारस्य क्रियापदानि सन्ति।

2. (i) त्वं विद्यालयं गच्छ।
(ii) पुत्रः भोजनं करोतु।
(iii) माम् जलं आनय।
(iv) रमां त्वं भोजनं कुरु।
(v) वत्सः त्वं पाठं पठ।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (घ), (ii) (क), (iii) (क), (iv) (ग), (v) (ख)।

2. (i) राकेशं, (ii) कार्यालये, (iii) आपणम्, (iv) चाकलेहम्, (v) चॉकलेहम्।

3. (i) एतेषां सर्वेषां वस्तूनां मूल्यं चतुः शतं षष्टि रुप्यकाणि भवति।
(ii) राकेशः नील वर्णां लेखनीं गृहणाति।
(iii) आपाणिकः वस्तूनि एके स्यूते स्थापयित्वा राकेशाय ददाति।
(iv) आपणकः राकेशाय दशरूप्यकाणि प्रतियच्छति।
(v) अन्ते आपणिकः वदति – 'पुनरपि आगच्छतु'।

4. (i) राकेशः! त्वम् अत्र आगच्छ।
(ii) अम्ब! कथं किं कार्यं करवाणि।
(iii) तौ आपणं गच्छताम्।
(iv) यूयं सर्वे उद्यानात् पुष्पाणि आनयत।
(v) पुत्र! धनम् अपि नय।

5.

स्था रहना।	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
मध्यमपुरुषः	तिष्ठ	तिष्ठतम्	तिष्ठत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम्
कृ = करना	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
मध्यमपुरुषः	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उत्तमपुरुषः	करवाणि	करवाव	करवाम
पिब् = पीना	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पिबतु	पिबताम्	पिबन्तु
मध्यमपुरुषः	पिब	पिबतम्	पिबत
उत्तमपुरुषः	पिबानि	पिबाव	पिबाम्
दा = देना	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददातु	दत्ताम्	ददतु
मध्यमपुरुषः	देहि	दत्तम्	दत्त
उत्तमपुरुषः	ददानि	ददाव	ददाम
रुद् = रोना	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रोदितु	रुदिताम्	रुदन्तु
यमपुरुषः	रूदिहि	रुदितं	रुदित
उत्तमपुरुषः	रोदानि	रोदाव	रोदाम

11 पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. छात्र स्वमेव कुरुः।

2. (क) त्रीणि, (ख) लघुचेतसाम्, (ग) उद्यमेन, (घ) विनयं, (ङ) स्वर्गादपि, (च) स्वर्णमयी।

3. (क) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलं, अन्नं, सुभाषितं च सन्ति।

(ख) उदारचरितानां भावः तु 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति भवति।

(ग) मृगाः स्वयमेव सुप्तस्य सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति।

(घ) अभिवादनशीलस्य नित्यं आयु, विद्या, यशः, बलम् च वर्धन्ते।

(ङ) मनुष्यः धनात् धर्मं आप्नोति।

(च) परहस्त गतं धनम् उपयोगाय न भवति।

4. वाक्यानि रचना

(क)	वृक्षः फलानि यच्छति।	त्वं फलानि स्वीकरोषि।	अहं फलानि स्वीकरोमि।
(ख)	वृक्षः छायां यच्छति।	छाया शीतला भवति।	वयं छायायाम् विश्रामं कुर्मः।
(ग)	वृक्षः कर्गदं यच्छति।	कर्गदाः उपयोगाय भवति।	वयं कार्गदेषु लिखामः।
(घ)	वृक्षः काष्ठं यच्छति।	काष्ठम् ज्वलनाय भवति।	भवन–निर्माणे काष्ठस्य आवश्यकता भवति।
(ङ)	वृक्षः शुद्धं वायुं यच्छति।	अनेन पर्यावरणस्य शुद्धिः भवति।	शुद्धवायुना वयं स्वस्थाः निवसामः।
(च)	वृक्षः पुष्पाणि यच्छति।	पुष्पाणि सुगंधं प्रसारयन्ति।	पुष्पेषु मंगलं भवति।

5. (क) न (ख) आम्। (ग) आम्। (घ) आम्। (ङ) न। (च) आम्।

6. सिंहः – पुल्लिङ्गम्, फलम् – नपुंसकलिङ्गम्,
महिला – स्त्रीलिङ्गम्, छाया – स्त्रीलिङ्गम्,
पुस्तकानि – नपुंसकलिङ्गम्।

7.

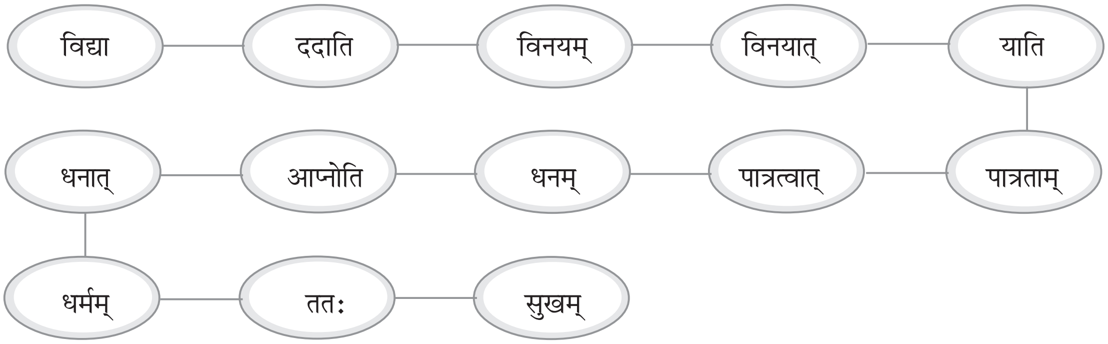

8. (क) प्रथमान्त-पुंलिङ्गपदानि सन्ति– उद्यमः, विनयः, निजः, पराक्रमः।

(ख) प्रथमान्त-स्त्रीलिङ्गपदानि सन्ति– जननी, विद्या, बुद्धिः, शक्तिः।

(ग) प्रथमान्त-नपुंसकलिङ्गपदानि सन्ति– पत्रम्, धैर्यम्, मूलम्, धनम्।

9. (क) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नम् सुभाषितम्।

(ख) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकं भवति।

(ग) उद्यमेन हि कार्याणि सिद्ध्यन्ति।

(घ) अभिवादनशीलस्य वृद्धोपसेविनः चत्वारि आयुर्विद्या यशोबलं वर्धन्ते।

(ङ) उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः।

(च) विद्या विनयं ददाति।

(छ) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी भवति।

10. (क)

श्लोकांश— उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि।

(ख)

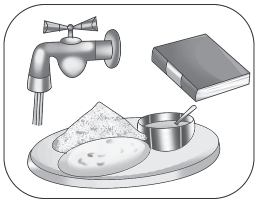

श्लोकांश— पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नं सुभाषितम्।

(ग)

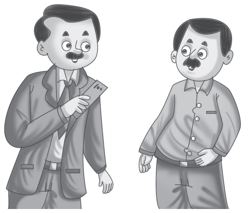

श्लोकांश— पात्रत्वाद् धनम् आप्नोति।

(घ)

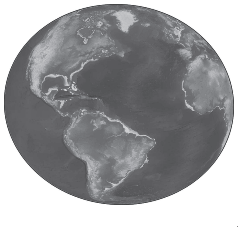

श्लोकांश— उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।

(ङ)

श्लोकांश— जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

परियोजनाकार्यम्

1. छात्र स्वमेव कुरुः।

2. विधीयते, गणना, वर्धन्ते, वर्तन्ते, सहायकृत्, ददाति, आप्नोति, रोचते, सिद्धयन्ति, प्रविशन्ति।

विधीयते — अद्यत्वेऽपि अज्ञानिनः सूर्यः पृथिव्याः परिक्रमणं इति विधीयते।

गणना — कृपणः सर्वदा धनं गणयति परन्तु कदापि न व्ययं करोति।

वर्धन्ते — पर्याप्तवृष्टया सूर्यप्रकाशेन च सस्यानि सम्यक् वर्धन्ते।

वर्तन्ते — सफलता तत्रैव भवति यत्र बुद्धिः, समर्पणं परिश्रमः च वर्तन्ते।

सहायकृत — यः स्वस्य साहाय्यं करोति तस्य ईश्वरः सहायकृत् भवति।

ददाति — सूर्यः जगते जीवनं ददाति।

आप्नोति — धैर्येण साहसेन च सर्वं आप्नोति।

रोचते — परिश्रमिणे जनाय व्यर्थवार्ता न रोचते।

सिद्धयन्ति — मूलकार्यकरणेन सर्वाणि कार्याणि सिद्धयन्ति।

प्रविशन्ति — सिंहाः शक्तिशालिनः सन्तः अपि अज्ञात क्षेत्रेषु सावधानतया प्रविशन्ति।

3. जीवन परिचय—

(1) भारतस्य एकतायाः आधारः सरदार बल्लभभाई पटेलः

(i) सरदारः पटेलः लोकप्रियः भारतीय राजनेता आसीत्।

(ii) तस्य जन्म 1875 तमे वर्षे अक्टूबर मासस्य 31 दिनाङ्के गुजरात प्रान्ते अभवत्।

(iii) तस्य पूर्णनाम बल्लभभाई जाबेरभाई पटेलः आसीत्।

(iv) सः देशस्य प्रथमः उप-प्रधानमंत्री, गृहमन्त्री च आसीत्।

(v) तस्मै 'सरदार' इति उपाधिः दत्ता।

(vi) सः 562 रियासतानां भारते विलयं कृत्वा स्वतन्त्रम् च राष्ट्रं निर्मितवान्।

(vii) देशस्य एकीकरणे महत् योगदानेन सः भारतस्य लौहपुरुषः इति उच्यते।

(viii) 1950 तमे वर्षे सरदार पटेलस्य मृत्युः अभवत्।

(ix) मृत्योः अनन्तरं सः 1991 तमे वर्षे भारतरत्नेन पुरुस्कृतः।
(x) विश्वस्य वृहत्तमा प्रतिमा एकता प्रतिमा पटेलस्य सम्माने गुर्जरप्रदशे नर्मदा नद्याः तटे निर्मिता अस्ति।

(2) लाल बहादुर शास्त्री

(i) लाल बहादुर शास्त्री एकः महापुरुषः आसीत्।
(ii) सः स्वतन्त्र भारतस्य द्वितीयं प्रधानमन्त्री आसीत्।
(iii) तस्य जन्म 1904 तमे वर्षे अक्टूबर मासस्य द्वितीय दिनाङ्के उत्तरप्रदेशस्य मुगल सराय नगरे अभवत्।
(iv) तस्य पितुः नाम शारदा प्रसादः मातुनाम च राजदुलारी आस्ताम्।
(v) सः हरिश्चन्द्र विद्यालये काशी विद्यापीठे च विद्यां ग्रहीतवान्।
(vi) तदानीम् एव तम् सत्याग्रह संग्रामे निगृहीतः कारागारे निक्षिप्तः अभवतः।
(vii) बाल्यावस्थायामेव तस्य पितुः देहावसानम् अभवत्।
(viii) तस्य जीवनः भारतीय जनानां प्रेरणास्रोतः आसीत्।
(ix) सः विविधाभिः उपाधिभिः अलङ्कृतवान्।
(x) अनन्तरं तेन भारत देशस्य प्रधानमन्त्री पदम् अलङ्कृतम्।

(3) महात्मा गाँधी

(i) महात्मा गाँधी अस्माकं राष्ट्रपिता अस्ति।
(ii) अस्य महापुरुषस्य प्रयायैः एव परतन्त्रः भारतवर्षः स्वतन्त्रः अभवत्।
(iii) अस्य महापुरुषस्य जन्म गुजरात प्रान्ते पोरबन्दर नामके नगरे अक्टूबर मासस्य द्वितीया दिनाङ्के 1889 तमे वर्षे अभवत्।
(iv) तस्य जन्म नाम मोहनदासः आसीत्।
(v) तस्य पिता कर्मचन्द गाँधी माता च पुतलीबाई आसीत्।
(vi) अस्य प्रारम्भिक शिक्षा भारते उच्च शिक्षा च इंग्लैण्डदेशे अभवत्।
(vii) विधि शिक्षा प्राप्य सः स्वदेशे वाक्कीलकर्म आरभत्।
(viii) सः शोषितेभ्य पीडितेभ्यः च समाजे स्थापयत्।
(ix) अयं सत्याग्रह नामकस्य आन्दोलनस्य सफलं प्रयोगं अकरोत।
(x) सः सत्याग्रहेन विदेशीयान् जनान् देशात् बहिः निःसारितवान।

(4) जवाहरलाल नेहरू

(i) जवाहरलाल नेहरूः एकः महान् नेता आसीत्।
(ii) सः स्वतन्त्रभारतस्य प्रथमाः प्रधानमंत्री आसीत्।
(iii) सः संसारे प्रमुख राजनीतिज्ञेषु एकतमः गणयते स्म।
(iv) तस्य जन्म 1889 तमे वर्षे नवम्बर मासस्य चतुर्दश दिनाङ्के इलाहाबाद नगरे अभवत्।
(v) तस्य पितुर्नाम मोतीलाल नेहरू मातुश्च नाम स्वरूप रानी आसीत्।
(vi) कैम्ब्रिजविश्वविद्यालये स्नातकपरीक्षाम् उत्तीर्य सः विधिवेत्ता अभवत्।
(vii) तस्य विवाहः ब्राह्मणकुले उत्पन्नया कमलदिव्या सह अभवत्।
(viii) सः राजनीति क्षेत्रे कार्यम् आरब्धवान्।
(ix) कांग्रेस संस्थायाम् प्रविश्य देशस्य स्वतन्त्रतायै संघर्षम् अकरोत्।
(x) अयं महापुरुषः 1964 तमे वर्षे मई मासस्य सप्तविंशति दिनांके दिवंगतः।

(5) डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्

(i) सर्वपल्ली राधाकृष्णन् भारतवर्षस्य विख्यातः राजनीतिज्ञः आसीत्।
(ii) सः भारतस्य द्वितीयः राष्ट्रपतिः आसीत्।
(iii) सः भारतीय दर्शनस्य पाश्चात्य दर्शनस्य च विद्वान् आसीत्।
(iv) सः अनेकानि वर्षाणि यावत् शिक्षकः आसीत् सः आदर्श शिक्षकः इति प्रसिद्धः आसीत्।
(v) सर्वपल्ली राधाकृष्णन् दक्षिणभारतस्य तमिलनाडु राज्यस्य तिरूत्तणी नामके ग्रामे 1888 तमें वर्षे सितम्बर मासस्य पञ्चमे दिनाङ्के जन्म अलभत्।
(vi) तस्य पितुः नाम वीरस्वामी आसीत्।
(vii) सः शिक्षायाः प्रबलः समर्थकः आसीत्।
(viii) तस्य शिक्षाक्षेत्रे कार्यकरणात् तस्य जन्मदिवसः शिक्षक दिवसस्य रूपेण मन्यते।
(ix) सः अनेकैः पुस्तकारैः सम्मानितः, येषु भारतरत्न पुरस्कारः प्रमुखः अस्ति।
(x) सर्वेभ्यः भारतेभ्यः डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन महोदस्य विचाराः प्रेरणादायकः सन्ति।

4. वसुधैव कुटुम्बकम्

विश्वस्य सृष्टा ईश्वरः एकः एव अस्ति। सर्वे प्राणिनः तस्य तनयाः च सन्ति। अतः विश्वस्य सर्वेषु भागेषु

स्थिता जनाः रूपः वर्णः भाषा–संस्कृति भेदान धारयन्तः अपि अभिन्नाः एव यतोहि सर्वेषां मूल प्रवृत्तयः समानाः एव। यथा एकः जनः सम्माने सुखम् अपमाने च दुःखम् अनुभवति तथैव अन्येऽपि अतः श्रेष्ठः जनः सः एव यः सर्वेषु प्राणिषु व्यवहार करोति सर्वेषु स्निह्याति न कमपि पीडयति।

अद्य तु विज्ञानस्य प्रभावेण देशकालयोः अन्तरं प्रायः समाप्ति गतम्। भारत स्थितः जनः विदेशेषु स्थितानां जनानां समाचारं प्रतिदिनं प्राप्नोति दूर भाषेण वार्ता करोति। दूरदर्शनेन तु सर्व विश्वं करतलस्थितमेव जातम्। एतस्य सहयोगेन कुत्रचिदिपि घटितां घटनां क्षणमेव वयं ज्ञातुं समर्थाः भवामः अतः उपर्युक्तस्थितौ विश्बन्धुत्वस्य भावनायाः महती आवश्यकता अस्ति अतः महर्षिभिः उक्तम् उदार चरितानाम् तु वसुधैव कटुम्बकम्।

केनचित कविना उक्तम्–अयं निज परो वेति गणना लघु चेतसाम। उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्। अस्मिन् जगति जनाः द्विविधाः सन्ति येषां चेतः विशालं भवति ते कोऽपि भेदः न मानयन्ति किन्तु लघुचेत मानवा भेद भावं कुर्वन्ति यदि वयं सर्वे एकस्मिन् परमात्मानः पुत्राः तर्हि भेदभावम् किं? इदं मम हृदये यदि एकत्व भावना स्यात् तर्हि सर्वे परस्परस्नेहेन वसन्ति। यदि मनुष्यस्य हृदये स्वार्थ भावना भवति तहि सः श्रेष्ठ कार्यं कर्तुं कदापि न शक्नोति। ये स्वार्थं परित्यज्य परोपकाराय स्व जीवनं यापयन्ति तेषां जीवनं सफलं भवति। यथा परिवारे माता सर्वेषु पुत्रेषु स्निह्यति तथा समाने अपि सर्वेषां प्रति स्नेहभावः आचरितव्यः उदारपुरुषाः सर्वं विश्वं स्वपरिवारवत् मानयन्ति तेषां जीवनं परहिताय परकल्याणाय भवति। सर्वं विश्व स्वकुटुम्बं मन्यमानाः ते कदापि उन्मार्ग सेविनः न भवन्ति। नीतिमार्गं न परित्यजन्ति। ते स्वार्थं परत्यज्यं सततं लोकसेवां कुर्वन्ति। परदुखेन दुखिताः भवन्ति तथा पर दुःख निवारणाय प्रयत्नशीलाः भवन्ति। अस्माकं प्राचीनेषु ग्रन्थेषु एतदेव कथित यत् संसारे भेदभावः न कर्त्तव्यः स्वार्थभावना विनाशं प्रति नयति।

विश्वकल्याणभावनया मानवः गौरवं लभते वसुधैव कुटुबम्कम् इति उदात्तभावनाम् आश्रित्यः अस्माभिः जीवनं सफलं करणीयम्, सर्वकल्याणभावना, सर्वहितकामना सुभाषितेषु अपि कथिता यत्

सर्वेभवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःख भाग्भवेत्॥

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (ग), (ii) (क), (iii) (ग), (iv) (क), (v) (ग)।

2. (i) आम्, (ii) न, (iii) न, (iv) न, (v) आम्।

3. (i) पृथिव्यां प्राप्यमाणानां त्रयाणां रत्नानां नामानि— जलं, अन्नं सुभाषितं च।
(ii) मूढ़ानां कृते पाषाणखण्डानि एव रत्नानि।
(iii) ये जनाः 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति मन्यते, ते उदार चरिताः जनाः भवन्ति।
(iv) नहिं, सिंहः परिश्रमं बिना भोजनं प्राप्तुं न शक्नोति?
(v) सिंहस्य मुख्याहारः मृगाः।

4. (i) सुन्दर वचनानि सुभाषितानि भवन्ति।
(ii) मूढ़ैः पाषाण खण्डेषु रत्न–संज्ञा विधीयते।
(iii) पृथिव्यां जलं अन्नं सुभाषितानि च त्रीणि रत्नानि सन्ति।
(iv) एषः स्वः जनः अस्ति, एषः च परः जनः अस्ति।
(v) अस्माभिः वृद्धानां सेवा कर्तव्या।

12 आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) भिक्षाटनम्, (ख) धनिकः, (ग) प्रभूतं धनं, (घ) तस्य शरीरस्य अङ्गानिः, (ङ) मानवजन्मः।

2. (क) आम् (ख) न (ग) आम् (घ) न (ङ) आम्।

3. (क) आपणिकः अङ्कन्यौ ददाति।
(ख) मातामही कथे श्रावयति।
(ग) सैनिकः आवाम् रक्षति।
(घ) कृष्णः कन्दुके गृह्णाति।
(ङ) छात्रः श्लोकौ पठति।

4. बालिकाः विद्यालयं गच्छन्ति।

पक्षिण: फलानि खादन्ति।

शिक्षक: बालकान् पाठयति।

नर्तकी चरण धरति।

अहं कलमं स्वीकरोमि।

5. (क) छात्रा: (ग्रन्थ) पठन्ति।
छात्रा: ग्रन्थं पठन्ति।

(ख) बालका: (कथा) लिखन्ति।
बालका: कथां लिखन्ति।

(ग) रमा (लेखनी) क्रीणाति।
रमा लेखनीं क्रीणाति।

(घ) शिक्षक: (अस्मद्) पाठयति।
शिक्षक: मां पाठयति।

(ङ) अर्जुन: (नदी) पश्यति।
अर्जुन: नदीं पश्यति।

(च) पितामही (रजनी) आह्वयति।
पितामही रजनीं आह्वयति।

(छ) अहं (युष्मद्) नमस्करोमि।
अहं त्वाम् नमस्करोमि।

(ज) कृषक: (क्षेत्र) कर्षति।
कृषक: क्षेत्रं कर्षति।

(झ) पर्यटक: (कन्याकुमारी) गच्छति।
पर्यटक: कन्याकुमारीं गच्छति।

(ञ) चित्रकार: (चित्र) रचयति।
चित्रकार: चित्रं रचयति।

6. (क) अरुण: दूरवाण्य: नयति।

(ख) पिता लेखन्य: आनयति।

(ग) जननी पाकानि पचति।

(घ) मातामह: अस्मान् बोधयति।

(ङ) अग्रजा युष्मान् आह्वयति।

7. (क) अयम् विद्यालयम् अस्ति।

(ख) विद्यालये विद्यार्थिन: अध्ययनं कुर्वन्ति।

(ग) अध्यापिका: विद्यार्थिन: पाठयन्ति।

(घ) बालका: हस्तकन्दुकं क्रीडन्ति।

(ङ) बालका: सङ्गणकं चालयन्ति।

(च) विद्यालये उद्यानं अस्ति।

(छ) उद्याने नीलं रक्तानि च पुष्पाणि सन्ति।

(ज) विद्यालयं पुरत: क्रीडाक्षेत्रं अस्ति।

(झ) बालिका: शिल्पकार्यं कुर्वन्ति।

(ञ) छात्रा: विद्यालये योगाभ्यासं अपि कुर्वन्ति।

परियोजनाकार्यम्

1. पाठस्य चित्राणाम् अनुसार द्वितीया विभक्ते: प्रयोगं कृत्वा वाक्य—

1. मयंक! त्वं बहु आलस्यं करोषि।
2. परिश्रमी सफलतां प्राप्नोति।
3. अद्य तु अवकाशदिनम् अस्ति।
4. परिश्रम: एव मित्रम् अस्ति।

2. द्वितीया विभक्ते: आधारेण स्वदिनचर्याया: विषये दश वाक्यानि लिखन्तु।

(i) प्रत्येक मानव: पृथक् दिनचर्यां धारयति।

(ii) अहं प्रत्येकदिनं प्रात: पञ्चवादने उत्तिष्ठामि।

(iii) अहं स्वमित्रेण परागेण सह भ्रमणाय उद्यानं गच्छामि भ्रमणानन्तरम् अहं गंङ्गानद्याम् स्नानं करोमि।

(iv) स्नात्वा अहं ईश्वरं मातरं पितरं च नमामि।

(v) अनन्तरम् अल्पाहारं कृत्वा अहं विद्यालयं गच्छामि।

(vi) विद्यालये विविधान् विषयान् पठित्वा अहं गृहं आगच्छामि।

(vii) सायङ्काले अभ्यासं कृत्वा अहं षड्वादने मम मित्रै: सह क्रीडितुं गच्छामि।

(viii) क्रीडनात् प्रत्यागत्य गृहकार्यं करोमि।

(ix) अहं रात्रौ 8:30 वादने रात्रि भोजनं करोमि दूरदर्शनं च पश्यामि।

(x) तदनन्तरं अहं दशनिमेषान् यावत् छदौ भ्रममि तत: शयनं करोमि।

3. अरुणिमा सिन्हा

(i) अरुणिमा सिन्हा का जन्म सन् 1988 में उत्तर प्रदेश के सुल्तानपुर में हुआ था।

(ii) उनकी बचपन से ही खेलों में रुचि थी। वह राष्ट्रीय स्तर की बालीबॉल खिलाड़ी थीं।

(iii) उनके जीवन में सबकुछ ठीक चल रहा था कि अपराधियों द्वारा 12 अप्रैल 2011 को उन्हें चलती रेलगाड़ी से बाहर फेंक दिया, जिसमें उन्हें अपना एक पैर गँवाना पड़ा।

(iv) अरुणिमा एक साहसी महिला थीं। अत: विकलांग होने पर भी उन्होंने हिम्मत नहीं हारी।

(v) उन्होंने एवरेस्ट को फतह करने का निश्चय कर लिया। कुछ प्रयासों में वह 21000 फीट की ऊँचाई तक पहुँच सकीं।

(vi) अन्त में लवराज जो पूर्व में पाँच बार एवरेस्ट की चोटी तक पहुँच चुके थे, के साथ मिलकर 21 मई 2012 को माउण्ट एवरेस्ट की चोटी पर पहुँचकर इतिहास रच दिया।

(vii) वह एवरेस्ट की चोटी तक पहुँचने वाली प्रथम भारतीय महिला हैं।

(viii) जब अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान संस्थान में उनका इलाज हो रहा था तभी उन्होंने क्रिकेट खिलाड़ी युवराज सिंह से प्रेरणा ली और कुछ विशेष करने का निश्चय कर लिया।

(ix) युवराज सिंह सिर के कैंसर को हरा चुके थे।

(x) उन्हें उनकी उपलब्धि के लिए पद्म श्री की उपाधि से सम्मानित किया गया।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (घ), (ii) (क), (iii) (ख), (iv) (घ), (v) (क)।

2. (i) सफलता, (ii) परिश्रमः, (iii) उन्नतः दृढ़कायः च, (iv) केचन् जनाः, (v) धनिकः।

3. (i) माता पुत्राय भिक्षुजीवनस्य कथां कथयति स्म।

(ii) कथायां पुत्रः अवकाशदिने शयनं कर्तुम् इच्छति।

(iii) अस्याः कथायाः सन्देशः अस्ति यत् आलस्यं मनुष्याणां महाशत्रुः अस्ति।

(iv) कथायां भिक्षुकः धनिकात् प्रचुरं धनं इच्छति स्म।

(v) अस्माकं जीवनं परिश्रमेण एव सफलं भवति।

4. (i) असत्यं, (ii) सत्यं, (iii) असत्यं, (iv) असत्यं, (v) असत्यं।

5.

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
रामम्	रामौ	रामान्
नरम्	नरौ	नरान्
हंसम्	हंसौ	हंसान्
वाचम्	वाचौ	वाचः
विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः
हरिम्	हरी	हरीन्
सखायम्	सखायौ	सखीन्
गुरुम्	गुरू	गुरुन्
पितरम्	पितरौ	पितृन्
भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः
करिणम्	करिणौ	करिणः

13 सङ्ख्यागणना ननुसरला

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) सूर्यः। (ख) कार्तिकेयः। (ग) शिवः। (घ) सङ्ख्यागणना। (ङ) दिग्गजाः।

2. (क) मम हस्ते ५ अङ्गुलयः सन्ति।

(ख) सप्ताहे ७ वासराः भवन्ति।

(ग) कातिकेयस्य ६ मुखानि सन्ति।

(घ) व्याकरणे ३ वचनानि सन्ति।

(ङ) गगने ९ ग्रहाः सन्ति।

3. (क) कति दिशः सन्ति? १०, (दशः)

(ख) सप्ताहे कति वासराः भवन्ति? ७, (सप्त)

(ग) वर्षे कति मासाः भवन्ति? १२, (द्वादशः)

(घ) भवतः कति दन्ताः सन्ति? ३२, (द्वात्रिंशत्)

(ङ) स्वराः कति भवन्ति? ७, (सप्त)

4.

	'अ'	'ब'
(क)	पञ्च	५
(ख)	एकम्	१
(ग)	अष्ट	८
(घ)	विंशतिः	२०
(ङ)	त्रयोदश	१३

5. (क) गणेशस्य उपस्थिति संख्या एकम् अस्ति।

(ख) सुभद्रायाः उपस्थितिसंख्या नव अस्ति।

(ग) स्वयंप्रभायाः उपस्थिति संख्या दश अस्ति।

(घ) जगन्नाथस्य उपस्थिति संख्या त्रीणि अस्ति।

(ङ) दिनेशस्य उपस्थिति संख्या चत्वारि अस्ति।

6.

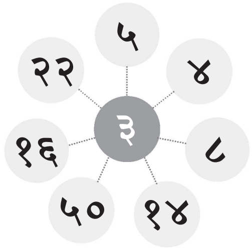

7.

परियोजनाकार्यम्

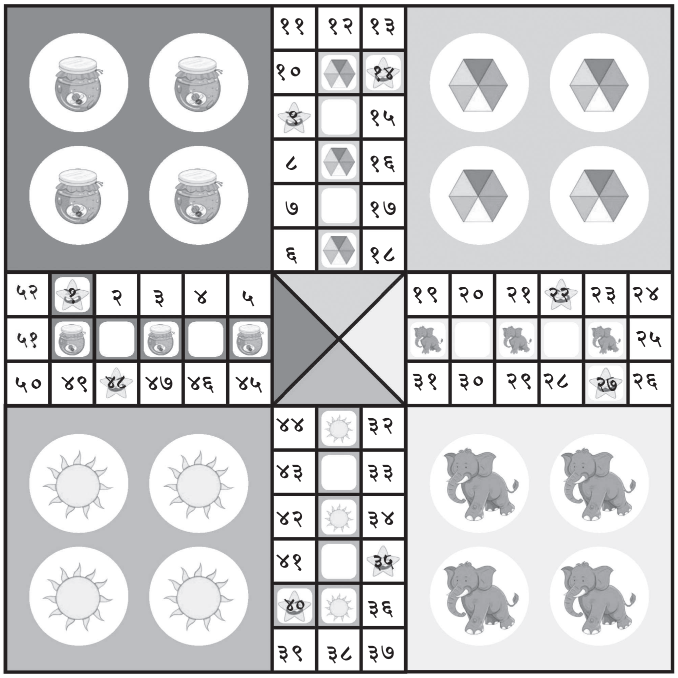

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (घ), (ii) (क), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ख)।

2. (i) शतस्य चतुर्थांशं २५ (पञ्चविंशति) भवति।
(ii) भगवतः शिवस्य ३ (त्रीणि) नेत्राणि सन्ति।
(iii) भगवत्याः दुर्गायाः ८ (अष्ट) भुजाः सन्ति।
(iv) श्री गणेशः १ (एकम्) दन्तः उच्यते।
(v) धार्मिकमान्यतानुसारं शेषनागस्य शिरसः १ (एकम्) सहस्रम् आसीत्।

3. 7 → 10, 13 → 16 → 19 → 22 → 25 → 28 → 31 → 34
(७ → १०, १३, १६, १९, २२, २५, २८, ३१, ३४।)

4. पञ्च, अष्ट, एकादश, चतुर्दश, सप्तदश, विंशतिः, त्रयोविंशतिः, षट्विंशतिः, नवविंशतिः, द्वात्रिंशत्।

5. ४३, ३९, ३५, ३१, २७, २३, १९, १५, ११, ७।

14 माधवस्य प्रियम् अङ्गम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) नयनम्, (ख) उदरः, (ग) पादः, (घ) हस्तः, (ङ) मुखम्।

2. (क) वदति। (ख) चलति। (ग) शृणोति। (घ) आघ्राणं करोति। (ङ) आस्वादनं करोति।

3. (क) मम एकम् शिरः अस्ति।
(ख) मम द्वौ पादौ स्तः।
(ग) मम बहवः केशाः सन्ति।
(घ) मम द्वात्रिंशत् दन्ताः सन्ति।
(ङ) मम हस्तयोः दश अङ्गुल्यः सन्ति।

4. (क) शृणोति — कर्णः।
(ख) धावति — पादद्वयम्।
(ग) नमति — शिरः।
(घ) सूचयति — अङ्गुली।
(ङ) लिखति — हस्तः।

5.

नासिका	मणिबन्धः	जङ्घा
चिबुकम्	कूर्परः	जानु
कपोलः	हस्तः	ऊरुः
ललाटम्	भुजः	
नयनम्	स्कन्धः	

6. (क) अहं मुखेन गायनं करोमि।
(ख) अहं पादाभ्यां धावनं करोमि।
(ग) अहं नासिकया आघ्राणं करोमि।
(घ) अहं कर्णाभ्याम् श्रवणं करोमि।
(ङ) अहं मुखेन भोजनं करोमि।

7. भगिनी पादयोः पादुकाद्वयं धरति।
भगिनी हस्तयोः कङ्कणानि धरति।
भगिनी अङ्गुल्यां मुद्रिकां धरति।
भगिनी वामहस्ते घटीयन्त्रं धरति।
भगिनी कण्ठे मालां धरति।
भगिनी कर्णयोः कुण्डलद्वयं धरति।
भगिनी नेत्रयोः उपनेत्रं धरति।
भगिनी ललाटे कुङ्कुमं धरति।
भगिनी ओष्ठयोः ओष्ठरागं धरति।
भगिनी नयनयोः कज्जलं धरति।

8. (क) अशुद्धम्, (ख) शुद्धम्, (ग) अशुद्धम्, (घ) अशुद्धम्, (ङ) शुद्धम्।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (क), (ii) (ग), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ग)।

2. (i) स्वस्थः (ii) कार्यंकर्तुं (iii) नेत्रयोः उपरि (iv) मणिबन्धे (v) दीर्घाः।

3. (i) यः न पश्यति तं वयं अंधः वदामः।
(ii) यः न श्रणोति तं वयं वधिरः वदामः।
(iii) एक पादमात्रं मनुष्यं पङ्गु वदामः।
(iv) यः पुरुषः कार्यं कर्तुम् न इच्छति न सः अलस्यपूर्णः पुरुषः भवति।
(v) यस्मै पुरुषाय संगीतं रोचते तं संगीतप्रेमी वदन्ति।

4. (i) अस्माकं शिरसिः केशाः वर्धन्ते।
(ii) वयं अस्माकं कण्ठे टाई बध्नामः।
(iii) वयं नेत्रयोः कज्जलः स्थापयामः।
(iv) वयं प्रायः अनामिका अङ्गुल्यां मुद्रिका धारयामः।
(v) मनुष्याणां हस्तेद्वये अङ्गुष्ठौ द्वौ भवतः।

5. (i) पादौ विना वयं धावितुं न शक्नुमः।
(ii) हस्तौ विना वयं किमपि उत्थापायितुं न शक्नुमः।
(iii) दन्तान् विना वयं किमपि चर्वितुं न शक्नुमः।
(iv) स्तनौ विना माता शिशवे दुग्धं दातुं न शक्नोति।
(v) नेत्रे विना वयं अन्धां मनुष्यः उच्यन्ते।
(vi) कर्णौ विना वयं श्रोतुं न शक्नुमः।
(vii) एकं पादं विना जनाः अस्मान् पङ्गु इति वदन्ति।
(viii) ललाटं विना वयं तिलकं प्रयोक्तुं न शक्नुमः।
(ix) मुखं विना वयं भजनकीर्तनं गातुं न शक्नुमः।
(x) अङ्गुष्ठः विना वयं विजयस्य मुद्रां कर्तुं न शक्नुमः।

15 वृक्षाः सत्पुरुषाः इव

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. छात्रा स्वमेव कुर्वन्तु।

2. (क) आतपे (ख) नद्यः (ग) ह्रदः (घ) वृक्षाः (ङ) वृक्षेभ्यः (च) फलानि।

3. (क) नद्यः स्वजलं न पिबन्ति।
(ख) वृक्षाः अस्मभ्यं छाया फलानि च यच्छन्ति।
(ग) इदं शरीरं परोपकाराय अस्ति।
(घ) दशपुत्रसमः एकः वृक्षः भवति।
(ङ) सतां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति।
(च) अन्यस्यः छायां वृक्षाः कुर्वन्ति।

4. (क) वृक्षाः, (ख) दशपुत्रः, (ग) सुजनस्येव, (घ) परोपकाराय, (ङ) फलानि, (च) विभूतयः।

5. (क) द्वितीया विभक्तिः (ख) प्रथमा विभक्तिः
(ग) प्रथमा विभक्तिः (घ) चतुर्थी विभक्तिः
(ङ) प्रथमा विभक्तिः (च) द्वितीया विभक्तिः।

6.

(क)	मेघः	मेघौ	मेघाः
(ख)	ह्रदः	ह्रदौ	ह्रदाः
(ग)	सत्पुरुषः	सत्पुरुषौ	सत्पुरुषाः
(घ)	छाया	छाये	छायाः
(ङ)	वापी	वाप्यौ	वाप्यः
(च)	नदी	नद्यौ	नद्यः
(छ)	शरीरम्	शरीरे	शरीराणि
(ज)	पुष्पम्	पुष्पे	पुष्पाणि

7.

(क)	वृक्षः	शुद्धं वायुं	वृक्षः शुद्धं वायुं ददाति।
(ख)	गौः	दुग्धम्	गौः दुग्धं ददाति।
(ग)	सूर्यः	प्रकाशं	सूर्यः प्रकाशं ददाति।
(घ)	नदी	जलम्	नदी जलं ददाति।
(ङ)	अग्निः	तापं	अग्निः तापं ददाति।
(च)	शिक्षकः	विद्यां	शिक्षकः विद्यां ददाति।

8.

कुर्वन्ति –	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
तिष्ठन्ति –	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
फलन्ति –	फलति	फलतः	फलन्ति
यान्ति –	याति	यातः	यान्ति
पिबन्ति –	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
खादन्ति –	खादति	खादतः	खादन्ति

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (ग), (ii) (क), (iii) (घ), (iv) (क), (v) (ग)।

2. (i) वृक्षस्य फलानि अन्ये खादन्ति न तु वृक्षः स्वयं खादति। (वृक्ष के फल अन्य लोग खाते हैं, न कि वृक्ष स्वयं खाता है।)
(ii) वृक्षाः शुद्ध वायुं फलानि पुष्पाणि च सर्वम् अपि यच्छन्ति। (वृक्ष शुद्ध वायु, फल और पत्ते सभी कुछ देते हैं।)
(iii) दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।
(iv) अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युप जीवनम्।
(v) गावः अपि अन्येषां कृते एव दुग्धम् यच्छन्ति।

3. (i) असत्यं, (ii) सत्यं, (iii) सत्यं, (iv) सत्यं, (v) सत्यं।

4. (क) गुरुः गुरुदक्षिणां गृह्णाति।
(ख) विद्यालयः शुल्कं गृह्णाति।
(ग) आपणकः मूल्यं गृह्णाति।
(घ) ग्राहकः वस्तूनिं गृह्णाति।
(ङ) दीपकः तैलं गृह्णाति।
(च) रुग्णः औषधिं गृह्णाति।
(छ) मृत्युः प्राणान् ग्रहणाति।

1 वर्ण विचारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) अ, (ii) ब, (iii) स, (iv) द, (v) अ, (vi) ब, (vii) स, (viii) द, (ix) अ, (x) ब।
2. (i) द् + व् (ii) ज् + ञ् (iii) क् + ष् (iv) द् + ध् (v) द् + य् (vi) ध् + य् (vii) त् + र् (viii) ड् + र् (ix) म् + र् (x) स् + र् (xi) द् + र् (xii) प् + र् (xiii) क् + र् (xiv) ग् + र् (xv) ट् + र् (xvi) श् + र् (xvii) भ् + र् (xviii) ज् + य्।
3. (i) माम् (ii) बालः (iii) लता (iv) अस्ति (vi) कमलम् (vi) पिता (vii) किम् (viii) करोति (ix) भवति (x) कपोतः ।
4. (i) व् + इ + द् + य् + आ + ल् + अ + य् + अ + :, (ii) प् + आ + ठ् + अ + श् + आ + ल् + आ, (iii) च् + अ + क् + र् + अ + म्, (iv) र् + आ + स् + अ + भ् + अ +:, (v) ग् + अ + र् + द् + अ + भ् + अ + :, (vi) ह् + ए + म् + अ + न् + त् + अ + :, (vii) भ् + अ + व् + अ + न् + अ + म्, (viii) च् + अ + र् + अ + ण् + औ, (ix) न् + आ + स् + इ + क् + आ, (x) ल् + अ + क् + ष् + म् + ई
5. विभिन्न ध्वनिः 'वर्ण' कथ्यते। (विभिन्न ध्वनियों को वर्ण कहा जाता है।)
6. स्वतन्त्ररूपेण उच्चार्यमाणः वर्णः स्वरः कथ्यते। (स्वतन्त्र रूप से बोला जाने वाला वर्ण स्वर कहलाता है।)
7. ह्रस्वस्वराः पञ्चः सन्ति। (ह्रस्व स्वर पाँच हैं।)
8. येषाम् उच्चारणे एकमात्रायाः कालः प्रयुज्यते। (जिनके उच्चारण में एक मात्रा का समय लगता है ।)
9. दीर्घाः स्वराः अष्टः सन्ति। (दीर्घ स्वर आठ हैं।)
10. येषाम् उच्चारणे द्विमात्रायाः कालः प्रयुज्यते, तेषाम् दीर्घ स्वरः कथ्यते। (जिनके उच्चारण में दो मात्रा का समय लगता है, उन्हें दीर्घ स्वर कहा जाता है।)
11. येषाम् उच्चारणे द्विमात्रायाः अधिकः कालः प्रयुज्यते, तेषाम् प्लुत स्वरः कथ्यते। (जिनके उच्चारण में दो मात्रा से अधिक समय लगता है, उन्हें प्लुत स्वर कहते हैं।)
12. यदा वयं कश्चित् दूरतः आह्वयामः तदा प्लुत स्वरस्य प्रयोगः भवति । यथा – ओ३म् इति
    (जब हम किसी को दूर से बुलाते हैं तब प्लुत स्वर का प्रयोग होता है ।)
13. संस्कृत भाषायाम् (33) त्रयस्त्रिंशत् व्यञ्जनानि सन्ति। (संस्कृत भाषा में (33) तैंतीस व्यंजन हैं।)
14. येषाम् वर्णानाम् उच्चारणं स्वराणां सहायता भवति व्यञ्जनानि कथ्यन्ते। (जिन वर्णों का उच्चारण स्वरों की सहायता से होता है, व्यञ्जन कहे जाते हैं।)
15. वर्णानां समूहः वर्णमाला भवति । (वर्णों का समूह वर्णमाला होता है ।)
16. पदानां समूहः वाक्यं भवति । (पदों का समूह वाक्य होता है ।)
17. वर्णानां संयोगेन पदस्य निर्माणं भवति। (वर्णों के संयोग से (मिलने से) पद का निर्माण होता है।)

2 लिंग–विचारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ)।
2. पुल्लिंङ्ग पदानि – घटः, लाभः, उष्ट्र, अनिलः, पटः।
3. स्त्रीलिङ्ग पदानि– गर्दभी, छात्रा, लता, अश्वा, विदुषी।

4. नपुंसकलिङ्ग पदानि – पर्णम्, द्वारम्, पुस्तकम्, नीडम्, गृहम्, सूत्रम्।
5. येषाम् शब्दानाम् अन्ते स्वराः भवन्ति ते अजन्ताः कथ्यन्ते? (जिन शब्दों के अन्त में स्वर होते हैं वे 'अजन्त' कहे जाते हैं।)
6. येषाम् शब्दानाम् अन्ते व्यञ्जनानि भवन्ति ते हलन्ताः कथ्यन्ते। (जिन शब्दों के अन्त में व्यञ्जन होते हैं वे हलन्त कहे जाते हैं।)
7. ये शब्दाः पुरुषवाचकाः सन्ति ते पुंल्लिङ्गशब्दाः कथ्यन्ते। (जो शब्द पुरुषवाचक हैं, वे पुल्लिङ्ग कहे जाते हैं।)

3 वचन–विचारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (ब), (vi) (अ)।
2. एकवचनानि पदानि– बालकः, वानरः, गजः, गायकः, घटः।
3. द्विवचनानि पदानि– शिक्षकौ, छात्रे, पत्रे, चटके, भल्लुकौ।
4. बहुवचनानि पदानि– लोकाः, हरयः, गुरवः।
5.

एकवचनम्	**द्विवचनम्**
चन्द्रः	चन्द्रौ
कपोतः	कपोतौ
मूषकः	मूषकौ
रजकः	रजकौ
लता	लते
वृद्धा	वृद्धे
मापिका	मापिके
उपनेत्रम्	उपनेत्रे
कमलम्	कमले

6.

एकवचनम्	**बहुवचनम्**
पञ्जरम्	पञ्जराणि
पुस्तकम्	पुस्तकानि
कङ्कतम्	कङ्कतानि
छुरिका	छुरिकाः
जवनिका	जवनिकाः
शिक्षिका	शिक्षिकाः
मत्स्यः	मत्स्याः
दूरभाषः	दूरभाषाः
घटः	घटाः

7. संस्कृतभाषायाम् त्रीणि वचनानि भवन्ति। (संस्कृत भाषा में तीन वचन होते हैं।)

4 पुरुष–विचारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (ब), (vi) (अ), (vii) (स), (viii) (द), (ix) (अ), (x) (ब), (xi) (स), (xii) (द), (xiii) (अ), (xiv) (ब), (xv) (स)।
2. प्रथमपुरुष वाचकानि पदानि– कः, सः, तौ।

3. मध्यमपुरुष वाचकानि पदानि— त्वम्, त्वत्, त्वया, युष्मत्, यूयम्।
4. उत्तमपुरुष वाचकानि पदानि—मयि, अस्माभि:, अहम्।
5. यस्य विषये वार्तालापं कुरुते, स: प्रथम पुरुष: (अन्य पुरुष:) भवति। (जिसके विषय में वार्तालाप किया जाता है, वह प्रथम पुरुष (अन्य पुरुष) होता है।)
6. वक्ता येन सह वार्तालापं करोति, स: मध्यम पुरुष: अस्ति। (वक्ता जिससे वार्तालाप करता है, वह मध्यम पुरुष है।)
7. वार्तालापस्य कर्ता वक्ता वा उत्तम पुरुष: भवति। (वार्तालाप (बात) को करने वाला अथवा बोलने वाला उत्तम पुरुष होता है।)

5 विशेषण–विशेष्य सम्बन्ध:

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (अ) (ii) (ब)।
2. (1) नील:, (2) बहव:, (3) बहूनि, (4) विशाल:, (5) निर्धन:।
3. (1) कन्यां, (2) घट:, (3) स्वभाव:, (4) वृक्ष:, (5) वाक्य:।

6 कारक–प्रकरणम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. **1.** (अ), **2.** (ब), **3.** (स), **4.** (द), **5.** (अ)।
2. वाक्य में जिसका क्रिया से सीधा संबंध हो, उसे कारक कहते हैं।
3. कारक छ: होते हैं । कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान तथा अधिकरण ।
4. (i) अलग होने पर जो कारक स्थिर होता है उसकी अपादान संज्ञा होती है । अपादान में पंचमी विभक्ति होती है।

   (ii) सह के योग में तृतीया विभक्ति होती है ।

   (iii) नम: के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है (जिसे नमस्कार किया जाये ।)

   (iv) परित: के योग में द्वितीया विभक्ति होती है ।

   (v) रुच् धातु के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है।

   (vi) किसी वस्तु के आधार के योग में सप्तमी विभक्ति होती है ।
5. 'धिक्' के योग में द्वितीया विभक्ति होती है ।
6. क्रिया की सिद्धि में अत्यन्त उपकारक साधन को करण कारक कहते हैं ।
7. 'चतुर्थी', दा धातु के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है।
8. जिससे सम्बन्ध का बोध होता है, उसमें षष्ठी विभक्ति होती है ।

7 संज्ञा शब्द–रूप–प्रकरणम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ), (vi) (ब), (vii) (स), (viii) (द), (ix) (अ), (x) (ब)।

2. (1)(i) रामाः (ii) रामम् (iii) रामाभ्याम् (iv) रामाय (v) रामात् (vi) रामाणाम् (vii) रामेषु (viii) हे रामाः।

(2) (i) हरिः (ii) हरिम् (iii) हरिभिः (iv) हरये (v) हरेः (vi) हरीणाम् (vii) हरौ (viii) हे हरी!

(3) (i) धीवराः (ii) धीवरान् (iii) धीवरेण (iv) धीवराय (v) धीवरेभ्यः (vi) धीवराणाम् (vii) धीवरे (viii) हे धीवराः!

(4)(i) मती (ii) मतिम् (iii) मत्या (iv) मतिभ्याम् (v) मतिभ्यः (vi) मतीनाम् (vii) मत्याम् (viii) हे मतयः!

(5)(i) बालिकाः (ii) बालिकाम् (iii) बालिकाभिः (iv) बालिकाभ्याम् (v) बालिकायाः (vi) बालिकयोः (vii) बालिकासु (viii) हे बालिके!

(6) (i) पतिः (ii) पतीन् (iii) पतिभ्याम् (iv) पत्ये (v) पतिभ्यः (vi) पत्योः (vii) पत्यौ (viii) हे पतयः!

(7) (i) चटकाः (ii) चटकाम् (iii) चटकया (iv) चटकायै (v) चटकायाः (vi) चटकानाम् (vii) चटकायाम् (viii) हे चटकाः!

(8)(i) वटवः (ii) वटुम् (iii) वटुभ्याम् (iv) वटवे (v) वटोः (vi) वटूनाम् (vii) वटुषु (viii) हे वटवः!

(9)(i) गुरवः (ii) गुरून् (iii) गुरुणा (iv) गुरवे (v) गुरोः (vi) गुरूणाम् (vii) गुरुषु (viii) हे गुरो!

(10)(i) दाता (ii) दातारम् (iii) दातृभिः (iv) दात्रे (v) दातृभ्यः (vi) दात्रोः (vii) दातरि (viii) हे दातारौ!

3. (i) (अ) रामाय (ब) हरीणाम् (ii) (अ) कविषु (ब) मत्या (iii) (अ) नद्याम् (ब) बालकौ (iv) (अ) गुरोः (ब) साधुभ्याम् (v) (अ) पती (ब) भूपतिना (vi) (अ) मुनये (ब) श्रीपतेः (vii) (अ) भानुः (ब) सखायौ (viii) (अ) सुधियम् (ब) पितुः (ix) (अ) कर्तृभिः (ब) मातुः (x) (अ) शत्रुभ्यः (ब) गवि (xi) (अ) भगवन्तम् (ब) आत्मा (xii) (अ) राज्ञोः (ब) विदुषः (xiii) (अ) भगवते (ब) रमयोः (xiv) (अ) मत्याम् या मतौ (ब) स्तुत्या (xv) (अ) नदीभ्यः (ब) धेनूनाम् (xvi) (अ) वध्वै (ब) लक्ष्मयः (xvii) (अ) स्त्रियाः (ब) श्रीभ्यः (xviii) (अ) फलम् (ब) मधूनि (ix) (अ) वारिणि (ब) दध्ना (xx) (अ) जगति (ब) गृहाभ्याम्।

8 सर्वनाम शब्द–रूप प्रकरणम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (स) (ii) (ब) (iii) (द) (iv) (अ) (v) (द) (vi) (अ) (vii) (ब) (viii) (स) (ix) (द) (x) (अ)।

2.

(i)	(अ) मम, मे	(ब) युष्मान्, वः
(ii)	(अ) तुभ्यम्, ते	(ब) भवत्योः
(iii)	(अ) भवतः	(ब) किम्
(iv)	(अ) केषाम्	(ब) काः
(v)	(अ) मयि	(ब) यस्मै
(vi)	(अ) यासु	(ब) यानि
(vii)	(अ) सर्वैः	(ब) सर्वेषाम्
(viii)	(अ) सर्वाभ्याम्	(ब) इमौ
(ix)	(अ) इमाम्	(ब) इदम्
(x)	(अ) एतेभ्यः	(ब) एतौ

(xi) (अ) एतस्याः (ब) सः
(xii) (अ) सा (ब) तस्मै
(xiii) (अ) याभ्याम् (ब) यासाम्
(xiv) (अ) यानि (ब) भवत्याम्
(xv) (अ) भवतीभिः (ब) वयम्
(xvi) (अ) माम्, मा (ब) युवाम्, वाम्
(xvii) (अ) तस्याः (ब) एतस्मिन्
(xviii) (अ) सर्वस्यै (ब) एषु
(xvii) (अ) अस्माकम् नः (ब) भवन्तौ
(xx) (अ) कस्यै (ब) कौ ।

9 संख्यावाचक तथा क्रमवाचक शब्दः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (अ) (ii) (स) (iii) (ब) (iv) (द) (v) (अ) (vi) (स) (vii) (अ) (viii) (ब) (ix) (अ) (x) (अ)।
2. (i) एकादश (ii) द्वाविंशति (iii) अष्टादश (iv) षोडश (v) एकाशीति (vi) सप्तति (viii) षट्षष्टि (viii) सप्ताशीति (ix) नवाशीति (x) षट्चत्वारिंशत् (xi) पञ्चदश (xii) पञ्चपञ्चाशत् (xiii) सप्तसष्टि (xiv) नवदश, एकोनविंशति (xv) पञ्चविंशति (xvi) अष्टनवति (xvii) सप्तत्रिंशत् (xviii) नवत्रिंशत् (xix) पञ्चाशत् (xx) एकनवति (xxi) पञ्चाशीति (xxii) नवति (xxiii) नवनवति (xxiv) नवविंशति (xxv) द्विसप्तति (xxvi) षष्टि (xxvii) एकषष्टि (xxviii) नवषष्टि, एकोनसप्तति।
3. (i) द्वात्रिंशत्तम (ii) षट्चत्वारिंशत्तम (iii) एकविंशतितम (iv) एकत्रिंशतम (v) एकचत्वारिंशत्तम (vi) एकादश (vii) द्वा चत्वारिंशत्तम (viii) अष्टम (ix) पञ्चम (x) पंचदश (xi) पञ्च चत्वारिंशत्तम (xii) नवम (xiii) एकोनविंशतितम (xiv) नवविंशतितम (xv) नवत्रिंशत्तम (xvi) नवचत्वारिंशत्तम (xvii) अष्टचत्वारिंशत्तम (xviii) सप्तविंशतितम (xix) पञ्चविंशतितम (xx) सप्तदश ।
4. (i) एका (ii) द्वे (iii) एका (iv) तिस्रः (v) एकया (vi) चतस्रः (vii) एकस्याः (viii) तिस्रः (ix) चतसृभ्यः (x) तिसृणाम्।

10 धातु रूप प्रकरणम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (द), (ii) (अ), (iii) (ब), (iv) (स), (v) (द)।
2. (1) (i) वदतः (ii) वदसि (iii) वदामः
(i) अवदत् (ii) अवदतम् (iii) अवदाम
(i) वदिष्यन्ति (ii) वदिष्यथः (iii) विदिष्यामि
(i) वदतु (ii) वद (iii) वदाम
(i) वदेयुः (ii) वदेत (iii) वदेव

(2) (i) नमन्ति (ii) नमथः (iii) नमामि
(i) अनमत् (ii) अनमत (iii) अनमाम
(i) नस्यन्ति (ii) नस्यथ (iii) नस्यावः
(i) नमताम् (ii) नमतम् (iii) नमाम
(i) नमेयुः (ii) नमेत (iii) नमेयम्

(3) (i) क्रीडन्ति (ii) क्रीडथ (iii) क्रीडामि
(i) अक्रीडत् (ii) अक्रीडः (iii) अक्रीडाम

(i) क्रीडिष्यतः (ii) क्रीडिष्यथ (iii) क्रीडिष्यावः
(i) क्रीडतु (ii) क्रीडत (iii) क्रीडाव
(i) क्रीडेताम् (ii) क्रीडेतम (iii) क्रीडेयम्
(4) (i) रक्षन्ति (ii) रक्षथः (iii) रक्षामि
(i) अरक्षत् (ii) अरक्षतम् (iii) अरक्षाम
(i) रक्षिष्यन्ति (ii) रक्षिष्यथ (iii) रक्षिष्यामि
(i) रक्षतु (ii) रक्ष (iii) रक्षाम
(i) रक्षेयुः (ii) रक्षेत (iii) रक्षेव

3.

धातुः	लकारः	पुरुषः	वचन
अस्	लङ् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन
कृ	लट् लकारः	प्रथम पुरुष	बहुवचन
आ+गम्	लङ् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन
नि+ वस्	लट् लकारः	प्रथम पुरुष	बहुवचन
गम्	लृट् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन
कृ	लङ् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन

11 अव्यय–प्रकरणम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (ब), (ii) (स), (iii) (द), (iv) (अ), (v) (ब)।
2. (i) कुतः (ii) कदा (iii) कुत्र (iv) कथं (v) किम, (vi) प्रातः (vii) सर्वदा (viii) कदा (ix) अपि (x) अधुना।
3. (i) सर्वत्र (ii) ऋते (iii) अधः (iv) कुत्र (v) यत्र, तत्र (vi) यथा (vii) तथा (viii) आम् (ix) अत्र (x) अपि ।

12 सन्धि–प्रकरणम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) अ, (ii) ब, (iii) स, (iv) द, (v) अ।
2. दो वर्णों के परस्पर मेल को सन्धि कहते हैं ।
3. सन्धि के तीन भेद हैं— (i) स्वर सन्धि (ii) व्यञ्जन सन्धि (iii) विसर्ग सन्धि ।
4. (i) दो स्वरों के परस्पर मेल को स्वर सन्धि कहते हैं। (ii) दो व्यञ्जन या वर्णों के परस्पर मेल को व्यञ्जन सन्धि कहते हैं ।
(iii) विसर्ग का स्वर या व्यञ्जन के साथ मेल होने पर विसर्ग सन्धि होती है ।
5. (i) विद्यालयः (ii) महर्षिः (iii) महोत्सवः (iv) गिरीशः (v) भानूदयः (vi) जगदीशः (vii) हरिं वन्दे (viii) सूर्योदयः (ix) प्रत्येकम् (x) गंगौघः ।
6. (i) महा + ईश्वरः, गुण सन्धि, (ii) परम + उदारः, गुण सन्धि, (iii) सत् + चरित्रम्, व्यञ्जन सन्धि, (iv) गिरि + ईशः, दीर्घ सन्धि, (v) अहम् + वन्दे, मोऽनुस्वार,(vi) नमः+करोति, विसर्ग सन्धि, (vii) गंगा + उदकम्, गुण सन्धि, (viii) मही + ईशः, दीर्घ सन्धि, (ix) विष्णु + उदयः, दीर्घ सन्धि, (x) अच् + अन्तः, व्यञ्जन सन्धि ।
7. (i) हिमालयः, दीर्घ सन्धि (ii) रवीन्द्रः, दीर्घ सन्धि (iii) गुरूपदेशः, दीर्घ सन्धि (iv) पितृणम्, दीर्घ सन्धि (v) सुरेन्द्रः, गुण सन्धि (vi) नरेशः, गुण सन्धि (vii) लतेव, गुण सन्धि (viii) हितोपदेशः, गुण सन्धि (ix) गंगोदकम्, गुण सन्धि (x) महोर्जितम्, गुण सन्धि

(xi) देवर्षिः, गुण सन्धि (xii) हरये, अयादि सन्धि (xiii) भवति, अयादि सन्धि (xiv) नायकः, अयादि सन्धि (xv) श्रावकः, अयादि सन्धि (xvi) ममैव, वृद्धि सन्धि (xvii) तथैव, वृद्धि सन्धि (xviii) मतैक्यम्, वृद्धि सन्धि (xix) महैक्यम्, वृद्धि सन्धि (xx) जलौघः, वृद्धि सन्धि (xxi) यद्यपि, यण् सन्धि (xxii) नद्यत्र, यण् सन्धि (xxiii) स्वागतम्, यण् सन्धि (xiv) वध्वागमनम् , यण् सन्धि (xxv) मात्राज्ञा, यण् सन्धि ।

13 पर्यायवाची शब्दाः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (स), (ii) (अ), (iii) (द), (iv) (अ), (v) (स)।

2. (i) भूमिः, अवनिः, मही ।
(ii) गिरिः, महीधरः, अचलः ।
(iii) नभः, व्योमः, अम्बरम् ।
(iv) वारिः, नीरम्, अम्बु।
(v) सरित्, निम्नगा, निर्झरिणी
(vi) रविः, दिनकरः, भानुः।
(vii) धनिन्, धनाढ्यः, धनशालिन्।
(viii) तरुण, तलुन, वयस्थः।
(ix) कुसुमम्, प्रसून, सुमुनम्।
(x) करः, पाणिः, शयः।
(xi) लोचनं, नयनं, ईक्षणं
(xii) पक्षिन्, अंडजः, नीडजः।
(xiii) अध्यापकः, गुरुः, उपाध्यायः।
(xiv) शिखी, बर्हिणः, केकिन्।
(xv) हरिः, हर्यक्षः, मृगेन्द्रः।
(xvi) नक्र, झषाणां, घड़ियाल।
(xvii) कलरवः, पारावतः, छदेः।
(xviii) खनकः, उंदूरा, मूषिकार।
(xix) धावकः, कर्मकीलकः, शौचेय
(xx) पक्षिन्, अंडजः, नीडजः, देवः।

3. अलिः, मिलिन्दः, मधुपः।

4. अग्नि का।

14 विलोम शब्दाः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (क), (ii) (ख), (iii) (ग), (iv) (क), (v) (घ)।

2. (i) अवनति (ii) मूढ़ः (iii) सज्जनः (iv) दिनम् (v) प्रतिकूल (vi) अनादरः (vii) अग्रजः (viii) अहिंसा (ix) अनिष्ट (x) स्थूलः (xi) पराजयः (xii) शोकः (xiii) दुष्करः (xiv) दुर्जन ।

15 लकार-विचारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ)।

2.

प्रथम पुरुष	पठति	**पठतः**	पठन्ति
मध्यम पुरुष	**पठसि**	पठथः	**पठथ**
उत्तम पुरुष	पठामि	**पठावः**	**पठामः**

3. (i) होंगे (ii) (तुम्हें) बैठना चाहिए (iii) तुम (होंगे) (iv) (तुम) बैठोगे (v) (तुम सब) जाओगे (vi) देखो/(उसे) देखना चाहिए (vii) (मैं) जाऊँ (viii) (मैं) खेला (ix) (हम सब) देखेंगे (x) (तुम) खेलो।

4.

क्रियापदानि	लकार	वचन	पुरुष
अनमत्	लङ् लकारः	एकवचन	प्रथम पुरुषः
पठति	लट् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
वदिष्यन्ति	लृट् लकारः	बहुवचनम्	प्रथम पुरुषः
विचरन्ति	लट् लकारः	बहुवचनम्	प्रथम पुरुषः
भ्रमन्ति	लट् लकारः	बहुवचनम्	प्रथम पुरुषः
अवदत्	लङ् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
अभवत्	लङ् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
अगच्छत्	लङ् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
कुर्वः	लट् लकार	द्विवचनम्	उत्तम पुरुषः
करोति	लट् लकार	एकवचनम्	प्रथम पुरुष

5. (i) अस् (ii) कृ (iii) भू (iv) दृश्–पश्य (v) भ्रम् (vi) चिन्त् (vii) कृ (viii) दा (ix) वद् (x) पत्।

6. (i) करिष्यति (ii) गमिष्यति (iii) भविष्यति (iv) गायिष्यति (v) रचिष्यति (vi) लेखिष्यति (vii) दृक्ष्यति (viii) प्रविष्यति (ix) चलिष्यति (x) वदिष्यति।

16 अनुवाद–प्रकरणम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) बालकः धावति। (ii) बालकौ पठतः। (iii) त्वं गच्छसि। (iv) छात्रः पश्यति। (v) त्वं पश्यसि। (vi) अहं पठामि।(vii) त्वं जलं पिबसि। (viii) मयूरः नृत्यति। (ix) बालकः चित्रं पश्यति। (x) सः पत्रं लिखति। (xi) युवाम् गृहं गच्छथः। (xii) अहं जलं पिबामि। (xiii) सीता वनं गच्छति। (xiv) सिंहः वने धावति ।

2. (i) त्वं विद्यालयम् अगच्छः। (ii) अहं जलम् अपिबम्। (iii) अहं रामायणम् अपठम्। (iv) बालकः राजमार्गे अधावत्। (v) सः प्रश्नम् अपृच्छत्। (vi) बालकः सिंहम् अपश्यत्। (vii) बालकः अश्वात् अपतत्। (viii) शिष्यः प्रश्नम् अपृच्छत्। (ix) रमा पत्रम् अलिखत्। (x) अहं निबन्धं अलिखम्। (xi) सः पुस्तकं अचोरयत्। (xii) वानरः वृक्षे अतिष्ठत्।

3. (i) बालकः राजमार्गे धाविष्यति। (ii) छात्रः पुस्तकं पष्ठियति। (iii) अहं प्रयागं गमिष्यामि। (iv) मोहनः पत्रं लिखिष्यति। (v) रामः दुग्धं पास्यति। (vi) वयम् वाराणसी नगरं गमिष्यामः। (vii) त्वं इदम् कार्यं करिष्यसि। (viii) सः असत्यं न वदिष्यति। (ix) आवां पुस्तकं पठिष्यावः। (x) चौरः धनं चोरयिष्यति। (xi) सः स्नानं करिष्यति। (xii) छात्राः पाठं पठिष्यन्ति।

4. (i) सर्वदा सत्यं वद। (ii) देशस्य रक्षां कुरु/देशं रक्ष। (iii) युवाम् पाठं पठतम्। (iv) परस्परं कलहं मा

कुरुतम्। (v) आगच्छ पठ च। (vi) त्वं धाव। (vii) सः पत्रं लिखतु। (viii) ते उपवने धावन्तु। (ix) त्वं विद्वांसम् भव। (x) ते प्रश्नं पृच्छन्तु। (xi) भृत्यः स्व कार्यं करोतु। (xii) बालकाः पुष्पं आनयन्तु।

5. (i) माता कथां कथयेत्। (ii) ते ग्रामं न गच्छेयुः। (iii) त्वं स्वच्छं जलं पिबेः। (iv) ते भोजनं कुर्युः। (v) ते न हसेयुः। (vi) त्वं स्व पाठं स्मरेत। (vii) निर्धनाय वस्त्रं दद्यात्। (viii) वयं असत्यं न वदेम।

6. (i) त्वं कथं न गच्छसि ? (ii) ते श्वः जयपुर गमिष्यन्ति। (iii) अहं रामायणं अपठम्। (iv) मोहनः पुस्तकं पठति। (v) बालिकाः क्रीडन्ति। (vi) ते धावन्ति। (vii) सीता एकं चित्रं पश्यति। (viii) वयम् गुरुम् नमामः। (ix) शिष्यः प्रश्नं अपृच्छत्। (x) बालकः अश्वात् अपतत् ।

17 समयलेखनम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. (i) सार्ध षड् (ii) पादोन अष्ट (iii) सपादाष्ट (iv) एकादश।

2. (i) पञ्चवादनम् (ii) सार्धपञ्चवादनम् (iii) सपादषड्वादनम् (iv) चतुर्शिंत पलोत्तर षड् वादनम्।

3. (i) षड् (ii) अष्ट (iii) सार्धत्रि।

1 पत्रलेखनम्

रचना

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,
महाराजा बदनसिंह उ. प्रा. विद्यालयः,
भरतपुरम्।

विषयः– शिक्षणशुल्कमुक्तये प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं प्रार्थये यदहं श्रीमन्तः विद्यालये **सप्तम् कक्षायाः** छात्रोऽस्मि। मम **पितुः** आर्थिकस्थितिः शोचनीयाऽस्ति।

मम पिता **वृद्धोऽस्ति**, प्रतिदिवसं कार्ये केवलं पञ्चाशद् रुप्यकाणाम् **अर्जनमेव** भवति । तेन **परिवारस्य** पालन-पोषणञ्च कथमपि भवितुं न शक्नोति। अतः अहं **विद्यालयस्य** शिक्षणशुल्कं **प्रदातुम्** असमर्थोऽस्मि। गतवर्षे मम शिक्षणशुल्क-मुक्तिः **स्वीकृता आसीत्** । पञ्चम् कक्षायाः **परीक्षायाम्** अहं प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णोऽभवम्।

अतः पुनः निवेदनमस्ति यत् भवन्तः अध्ययने मम रुचिं विलोक्य मह्यं शिक्षण-शुल्कात् मुक्तिं प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति।

दिनांकः 5-7-20_ _ भवदाज्ञाकारी शिष्यः
सुरेशचन्द्रः
कक्षा 6 (स)

2. सेवायाम्
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः,
राजकीयः उच्च माध्यमिक विद्यालयः
जोधापुरम् ।

विषयः– दिनद्वयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थनापत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेदनम् **अस्ति** यत् मम ज्येष्ठभ्रातुः **पाणिग्रहणसंस्कारः** 28-11-20_ _ दिनाङ्के **निश्चितः ।** एतत् कारणात् दिनद्वयं यावद् अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न **शक्नोमि** ।

अतः **निवेदनमस्ति** यत् 28-11-20_ _ दिनाङ्कतः 29-11-20_ _ दिनाङ्क पर्यन्तं **दिनद्वयस्य** अवकाशं स्वीकृत्य माम अनुग्रहीष्यन्ति **श्रीमन्तः**।

सधन्यवादम् ।

दिनाङ्कः 28-11-20_ _ भवदीयः शिष्यः
भारतः शर्माः
कक्षा-6

3. सेवायाम्
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापकमहोदयाः
राजकीयः उच्चप्राथमिकविद्यालयः
भोपालः ।

विषयः–दिनत्रयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् **मम माता** गतदिवसात् शीतज्वरेण **पीड़िता** अस्ति । एतस्मात् कारणात् अहं विद्यालयम् आगन्तुं न शक्नोमि।

कृपया 8-10-20_ _ दिनाङ्कतः 10-10-20_ _ दिनाङ्क **पर्यन्तं** दिनत्रयस्य अवकाशं **स्वीकृत्य माम्** अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्तः ।

सधन्यवादम् ।

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
दिनांकः 8-10-20_ _
रमनः
कक्षा-6

4. सेवायाम्
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः
राजकीयः उच्चमाध्यमिकविद्यालयः,
भरतपुरम् ।

विषय- स्थानान्तरण-प्रमाण प्रत्रं प्राप्तुं प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता अत्र **लिपिकः** अस्ति । अधुना तस्य स्थानान्तरणं **उज्जैनम्** अभवत् । मम **परिवारः** मम पित्रा सह उज्जैनम् गमिष्यति । अहम् अस्मात् **विद्यालयात्** सप्तकक्षाम्, उत्तीर्णवान्, अष्टकक्षायाम् अहं भरतपुरे **पठिष्यामि** । अतः मह्यं स्थानान्तरण-प्रमाण-प्रत्रं **प्रदाय** अनुग्रहीष्यन्ति भवन्तः इति ।

सधन्यवादम् ।

भवदाज्ञाकारी शिष्यः

दिनांकः 15-7-20_ _

रामकुमारः

कक्षा-6

5. सेवायाम्

श्रीमन्तः **प्रधानाचार्य** महोदयाः,

राजकीयः उच्चमाध्यमिक विद्यालयः,

जोधपुरम् ।

विषयः- **क्रीडायाः** सम्यग् व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेद्यते यदस्माकं **विद्यालये** क्रीडायाः व्यवस्था भद्रतरा न **वर्तते** । अध्ययनेन समम् एव क्रीडनमपि **अस्मभ्यं** रोचते । अतः क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थां **विधाय** अस्मान् अनुग्रह्णन्तु **श्रीमन्तः** ।

सधन्यवादम् ।

भवदाज्ञाकारी शिष्यः

दिनांकः 25-7-20_ _

हरीशः

कक्षा-6

6. सेवायाम्

श्रीमन्तः **प्रधानाध्यापक** महोदयाः,

रा. उ. प्रा. विद्यालयः, जोधपुरम् ।

विषयः- **विद्यालये स्वच्छतायाः** सम्यग् व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम्।

महोदयाः,

सविनयं निवेदयामो यद् अस्माकं विद्यालये सम्प्रति अस्वच्छतायाः **साम्राज्यं** वर्तते । अस्मिन् **वातावरणे** छात्राः शिक्षकाश्च रोगग्रस्ता जायन्ते। **अध्ययने** अस्माकं मनांसि न **रमन्ते** । अतः कृपया स्वच्छतायाः समुचित-व्यवस्थायै **कर्मकरान्** प्रेरयन्तु अत्रभवन्तः ।

दिनांकः 28-8-20_ _ भवताम् आज्ञानुवर्ती

समस्तः **छात्रवृन्दः**

7. सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक, महोदयाः,

राजकीयः उच्चप्राथमिक **विद्यालयः**,

बीकानेरम्।

विषयः- शैक्षिक-**शिविरस्य** आयोजनार्थं प्रार्थना-पत्रम्।

महोदयाः,

सविनयं **निवेद्यते** यद् अस्मद् विद्यालये **शिक्षण-व्यवस्था** पूर्णसन्तोषकरी वर्तते । तथापि **अस्माकं ज्ञान-पिपासा** तृप्तिं न एति । अतः प्रार्थयामो **वयं** यद् अस्मत्-कृते 15 दिनात्मकम् एकं शैक्षिक-शिविरम् **आयोज्य** अनुग्रहणन्तु श्रीमन्तः ।

दिनांकः 18-11-20_ _ भवदाज्ञाकारिणः **शिष्याः**

षष्टम् कक्षास्थाः छात्राः

8. प्रिय अनुज ! आगराः

चिरंजीव ।

ब्यावर (अजमेरु)

दिनांकः 3-10-20_ _

अत्र **कुशलं** तत्रास्तु ।

तव एकेन मित्रेण **सूचितं** यत् स्वशिक्षकैः सह तव **व्यवहारः** शिष्टः न अस्ति । **सहपाठिषु** अपि त्वम् असाध ुः संवृत्तः **असि** । इदं **नोचितम्।** सदाचारस्तु **जीवनस्य** मूलमन्त्रोऽस्ति । कथितं च **'आचारः'** परमो धर्मः इति । आशासे यत् त्वं मम **परामर्शम्** अनुसरिष्यसि ।

चि. सुरेन्द्रनाथः, कक्षा 6 (स)

तवाग्रजः

राजकीय सी. सै. स्कूल, बाड़मेर। राजेन्द्रनाथः

9. प्रिय मित्र श्याम ।

नमस्कारः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु ।

मम वार्षिकी परीक्षा **मार्चमासस्य** पंचविंशतितमे दिनांके **समाप्तिम्** गता । परीक्षानन्तरम् **अहं** शीघ्रमेव गृहं प्रति प्रस्थास्यामि **ग्रीष्मावकाशे** च गृहे एव स्थास्यामि । त्वं गृहं **कदा** आगमिष्यसि ? शीघ्रं सूचय । अहम् **त्वाम्** औत्सुक्येन **प्रतीक्षिष्ये**।

दिनांकः 27-3-20_ _ **भवदीयः**

राजेशः

रा. उ. प्रा. विद्यालयः शाहपुरा (भीलवाड़ा)।

56, आर्यनगर, बून्दीतः

10. पूज्येषु मातृचरणेषु, दिनांक : 9-9-20_ _

सादरं वन्दे।

भवदीयं **कृपापत्रं** मया अद्य लब्धम्। **अहम्** अत्र **सर्वथा** प्रसन्नोऽस्मि। पूज्येन पित्रा **प्रेषितेन** धनेन मम निर्वाहः **सुखेन** सम्पद्यते। किन्तु पाठ्य-विषयाणाम् **विशिष्ट** अध्ययनाय केषाञ्चित् अतिरिक्त **पुस्तकानां** क्रयणम् आवश्यकम् अस्ति। एतदर्थं चाहं **पञ्चाशत्** रूप्यकाणि अपेक्षे। एतद्धनम् अविलम्बं धनादेश-माध्यमेन **प्रेषयतु,** इति पित्रे निवेदनीयम्। **पितृचरणाभ्यां** मे प्रणामाञ्जलिः स्वीकार्या। अनुजादिकाश्च मे चिरंजीवन्तु इति अभिलषन्।

प्रतिष्ठायाम्,

भवत्याः स्नेहभाजनम्

निहालगंज धौलपुरम् । आरती।

2 चित्राधारित वर्णनम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. 1. अस्मिन् चित्रे वयं नृत्यशालां पश्यामः।
2. अत्र द्वे बालिके नृत्यतः ।
3. शिक्षिका ते नृत्यं शिक्षयति ।
4. ते प्रतिदिनं गृहात् आगच्छतः नृत्यस्य अभ्यासं च कुरुतः।
5. अत्र ते नृत्यं कुरुतः ।

2. 1. एतस्मिन् चित्रे एकः जलाशयः रमणीयः पर्वतः च स्तः ।
2. जलाशये वर्तिकाः तरन्ति।
3. जलाशयस्य तटे बहवः वृक्षाः सन्ति ।
4. अत्र शीतलवायुः प्रवहति।
5. जलाशयस्य दृश्यं मनोरमम् अस्ति।

3. 1. इदम् मम मंदिरम् अस्ति।
2. गृहं सर्वतः सुंदरवृक्षाः सन्ति।
3. वृक्षेषु बहूनि पुष्पाणि भवन्ति।
4. मम गृहे गृहम अस्ति।
5. वयं प्रातः काले तत्र पूजां कुर्मः।

4. 1. ए

5. 1. ए

6. 1. इदं चित्रं शिशु–मात्रोः स्नेहस्य अस्ति ।
2. अत्र एकः शिशुः अस्ति ।
3. माता शिशुं स्नेहेन पश्यति।
4. शिशुः मातुः अङ्के स्वपिति ।
5. माता प्रसन्ना भवति ।

3 लघुकथा लेखनम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एक: **सिंह:** प्रतिवसति स्म। एकदा स: वृक्षस्य छायायां **स्वपिति** स्म। तस्य वृक्षस्य **अधस्तात्** एक: मूषकं: बिलं **कृत्वा** वसति। स: मूषक: बिलात् **निष्कृत्य** सुप्तस्य सिंहस्य **पृष्ठमारुह्य** तस्य केशान् कृतन्ति स्म। जागृत: सिंह: मूषकं **हस्ते** गृहीत्वा अवदत्—कोऽसि ? कथं मे **केशान्** कृन्तति ? अहं त्वां **हनिष्यामि**। मूषकोऽपि भीत: सन् न्यवेदयत्—अहं छुद्रमूषक: सन् अपि **भवतां** सहाय्यं कर्तुं प्रतिज्ञां करोमि।

   एकदा सिंह: बधिकै: पाशे निबद्ध:। स उच्चै: **अगर्जत्**। मूषक: सिंहमापन्नं **ज्ञात्वा** तत्रैव प्राप्नोत्। स: तस्य जालं छित्वा तं पाश **मुक्तम्** अकरोत्। मुक्त सिंह: मूषकेन सह मैत्रीं **विधाय** स्वच्छन्दं विचरित स्म।

(किसी वन प्रदेश में एक सिंह रहा करता था। एक दिन वह वृक्ष की छाया में सो रहा था। उस वृक्ष के नीचे ही एक चूहा बिल बनाकर रहता है। वह चूहा बिल से निकलकर सोते हुए शेर की पीठ पर चढ़कर उसके केशों को काटने लगा। जागे हुए सिंह ने चूहे को हाथ में पकड़कर कहा—'कौन है ? मेरे केशों को क्यों काट रहा है ? मैं तुझे मार दूँगा।' डरे हुए चूहे ने भी निवेदन किया—"मैं तुच्छ चूहा होते हुए भी आपकी सहायता करने की प्रतिज्ञा करता हूँ।

एक दिन सिंह वधिकों द्वारा फन्दे में बाँध लिया गया। उसने जोर से गर्जना की। चूहा सिंह को आपत्ति में पड़ा हुआ जानकर वहीं आ पहुँचा। उसने उसके जाल को काट कर पाश मुक्त कर दिया। मुक्त सिंह चूहे के साथ मित्रता करके स्वच्छन्द विचरण करने लगा।)

2. कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एक: व्याघ्र: वसति स्म। एकदा असौ बधिकेन पञ्जरे बद्ध:। व्याघ्र: पाशे खिन्न: सन् स्थित:। ततोऽसौ मार्गे विप्रमेकं गच्छन्तम् अपश्यत्। व्याघ्र: ब्राह्मणाय न्यवेदयत्—'मां मोचय।' दयार्द्र: ब्राह्मण: व्याघ्रे दयमान: तं मोचयित्वा सहाय्यमकरोत्। परञ्च हिंसक: व्याघ्र: तु कृतघ्न: आसीत्। स: विप्रं खादितुमैच्छत्। विप्र: तं स्वजीवनं याचमान: न्यवेदयत्—हे मृगराज्! मा मां व्यापादय मां मा भक्षय। कृतज्ञो भव। परञ्च निर्दय: व्याघ्र: न शृणोत्। तदैव तत्र एक: शृगाल: आगच्छत्। सोऽवदत्—नाहं मन्ये यत् त्वं विशालकाय: अस्मिन् लघु पञ्जरे बद्ध: आसीत्। अत: पुन: प्रविश्य मां दर्शय। व्याघ्र: यावत् पुन: प्रविश्य दर्शयति तावत् शृगाल: कपाटं व्युपदयात्। एवं व्याघ्रं पञ्जरे पुन: निक्षिप्य विप्रं रक्षति।

(किसी जंगल में एक बाघ रहता था। एक दिन वह बधिक ने पिंजड़े में बन्द कर दिया। बाघ पाश में दुखी पड़ा रहा। तभी उसने मार्ग में एक ब्राह्मण को जाते हुए देखा। बाघ ने ब्राह्मण से निवेदन किया—"मुझे मुक्त करा दो।" दयालु ब्राह्मण ने बाघ पर दया करते हुए छुड़वाकर उसकी सहायता की। परन्तु हिंसक बाघ तो कृतघ्न था। उसने ब्राह्मण को खाना चाहा। ब्राह्मण ने उससे अपने जीवन की याचना करते हुए निवेदन किया—हे मृगराज ! मुझे मत मारो। कृतज्ञ हो। मुझे मत खाओ। परन्तु निर्दयी बाघ ने नहीं सुना। तभी वहाँ एक गीदड़ आ गया और बोला—मैं नहीं मानता कि तुम विशालकाय इस छोटे से पिंजड़े में बंद थे। अत: पुन: प्रवेश कर मुझे दिखाओ। बाघ ने जैसे ही पिंजड़े में प्रवेश किया, गीदड़ ने दरवाजा बन्द कर दिया। इस प्रकार बाघ को पुन: पिंजड़े में बन्द करके ब्राह्मण की रक्षा करता है।)

3. कस्यचिद् मनुष्यस्य गृहे एक गर्दभ: आसीत्। स: तस्य पृष्ठे लवणस्य नयति स्म। स: सदैव नद्या: पारं नयति। एकदा जलमध्ये तस्य पादम् अस्खलत्। स: जले अपतत्। लवण: जले विलीयते स्म। गर्दभ: इदं तथ्यम् अजानत्। यत् यथा यथा लवण: जले विलीयते तथा तथा एव भारमपि अल्पताम् आप्नोति। एतद् ज्ञात्वा गर्दभ: नित्यमेव सरित: जले पतति भारं च अल्पतरम् करोति। एकदा स: मनुष्य तस्य पृष्ठे तूलं

(कर्पासं) अनयत्। गदर्भः नित्यमिव जले अपतत्। जल संग्रहणात् तूलस्य भारमतितरमभवत्। भारस्य आधिक्यात् गर्दभः उत्थातुमपि असमर्थो अभवत्। यत्नेन उत्थाय अपि चलितुमसमर्थः अजायत्। असमर्थो असौ भारेण पीडितः स्वामिना प्रताडितः ताडितः। वराकः गदर्भः धूर्तताम् अत्यजत्।

(किसी मनुष्य के घर पर एक गधा था। वह उसकी पीठ पर नमक का बोझा रखकर ले जाता था। वह हमेशा नदी के पार ले जाता था। एक दिन जब वह नदी के जल के मध्य चल रहा था तब उसका पैर फिसल गया। वह पानी में गिर गया। नमक पानी में घुल गया। गधा इस तथ्य को जान गया कि जैसे-जैसे नमक जल में घुल जाता है वैसे-वैसे ही भार कम हो जाता है। यह जानकर गधा नित्य ही जल में गिरता और बोझा कम कर लेता। एक दिन वह मनुष्य उसकी पीठ पर रुई का भार ले गया। गधा नित्य की तरह जल में गिर गया। जल संग्रह के कारण भार बढ़ गया। भार के आधिक्य के कारण गधा उठने में भी असमर्थ हो गया। यत्न से उठकर भी वह चलने में असमर्थ हो गया। उस असमर्थ भार से पीड़ित को मालिक ने फटकारा और पीटा। बेचारा गधा धूर्तता को छोड़ दिया।)

4. केनचिद् मनुष्येण एकः गज पालितः आसीत्। सः जलं पातुं स्नातुं च नित्यमेव नद्यास्तटं गच्छति स्म। मार्गे एकस्य सौचिकस्य आपणमासीत् सः तस्मै किमपि खादितुं यच्छन्ति। आपणेऽनेकानि स्यूतानि वस्त्राणि अवलम्बितानि आसन्। एकदा असौ सौचिकः परिहासे गजस्य करे सूचिम् अभिनत्। क्रुद्धः सन् गजः नद्याः तटमगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकीये करे (शुण्डे) पङ्किलं जलमानयत्। सौचिकस्यापणमागत्य नव स्यूतेषु महार्घेषु वस्त्रेषु असिंचत्। सौचिकः किमपि न कर्तुमशक्नोत्। पश्चात्ताप-निमग्नोऽसौ गजं क्षममयाचत्। आत्मग्लानिमनुभूय अति खिन्नोऽभूत्।

(किसी मनुष्य ने एक हाथी पाला हुआ था। वह पानी पीने के लिए और स्नान करने के लिए नित्य नदी के किनारे जाया करता था। मार्ग में एक दर्जी की भी दुकान थी। वह उसके लिए खाने को कुछ देता था। वह कपड़े सिलता था। दुकान में अनेक सिले हुए कपड़े लटके हुए थे। एक दिन उस दर्जी ने मजाक में हाथी की सूँड़ में सुई चुभो दी। नाराज हुआ हाथी नदी के किनारे गया। वहाँ स्नान करके और पानी पीकर अपनी सूँड़ में कीचड़ युक्त पानी ले आया। दर्जी की दुकान पर आकर नये सिले हुए महँगे वस्त्रों पर छिड़क दिया। दर्जी कुछ न कर सका। पश्चात्ताप में डूबा हुआ हाथी से क्षमा याचना करने लगा। आत्मग्लानि का अनुभव करके वह बहुत दु:खी हुआ।)

5. एकः बधिकः आसीत्। सः वनम् उपवसति स्म। माँस लुब्धोऽसौ व्याधः एकदा धनुरादाय मृगयार्थ मृगमन्विष्मन् काननान्तरम् अगच्छत्। तत्र तेनैको मृगः व्यापादितः। मृगमादाय गच्छता तेन घोराकृतिः शूकरो दृष्टः। सः मृगं भूमौ निधाय शरेण शूकरमहनत्। शूकरः गर्जन कुर्वाणः पादाघातेन तमाहतवान्। व्याधः हतः छिन्नद्रुम इव पपात। तस्य पादस्खलितेन एक सर्पः अपि मृतः। मृते व्याधे तत्रागत एकः शृगालः। सः तान् मृतानवलोक्य प्रसन्नोऽभवत्। सोऽचिन्तयत् 'अहो ! भाग्यम्, अद्य महद् भोजनं मे समुपस्थितम्। अद्य तु धनुर्लग्नं स्नायुबन्धनमेव खादामि।' एवं कुर्वन्नसौ छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतम् उत्प्लुतेन कोरण्डेन हृदिभिन्नः शृगालः पञ्चत्वं गतः।

(एक बधिक (शिकारी) था। वह वन के समीप रहता था। मांस का लोभी वह शिकारी एक दिन धनुष लेकर शिकार के लिए हिरन ढूँढ़ता हुआ घोर जंगल में गया। वहाँ उसने एक हिरन मारा। मृग को लेकर जाते हुए उसने घोर आकृति वाले शूकर को देखा। उसने हिरन को धरती पर रखकर बाण से एक शूकर को मारा। शूकर ने गर्जना करते हुए पैर के आघात से उसे मार दिया। मरा हुआ बधिक कटे हुए पेड़ की तरह गिर गया। उसका पैर फिसलने से एक सर्प भी मर गया। बधिक के मर जाने पर वहाँ गीदड़ आया। वह उन मरे हुओं को देखकर प्रसन्न हुआ। उसने सोचा—'अहो भाग्य, आज तो बहुत-सा भोजन आ गया। आज तो धनुष में लगे हुए स्नायु बन्धन ताँतों को खाता हूँ।' इस प्रकार करते हुए ताँत (डोरी) के टूट जाने पर धनुष के तेज गति से उछलने पर हृदय में चुभ जाने पर शृगाल मर गया।')

सड़क सुरक्षा

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

1. राजमार्ग-सुरक्षार्थम् अस्माभिः सड़क-सुरक्षा-नियमानां ज्ञानं प्राप्तव्यम्। राजमार्गम् उभयतः स्थापितानां यातायात- सङ्केतानाम् अभिज्ञानमपि करणीयम्। अल्पायुसि एव वाहन न चालयेत्। वाहन-सञ्चालन काले उच्च-स्वरेण सङ्गीत वर्जयेत्। मार्गे ध्यानं सर्वतः आकृष्य मार्गागतानि वस्तूनि एव न पश्येत्। नैतस्मिन् काले धूम्रपानं कुर्यान्न च चलदूरभाषे केनापि सह वार्तालापं कुर्यात्। सहयात्रिभिः सार्धमपि न संवदेत्।
2. सामान्यतः जनाः यातायात-नियमेभ्यः अनभिज्ञाः भवानि। विज्ञाः अपि यातायात सङ्केतान् न पश्यन्ति। बहवः तु उपेक्षन्ते। जनाः भूमिगतपदानि मार्गस्योपयोगमपि न कुर्वन्ति। निषेधेऽपि निषेध मार्गं प्रविशन्ति। वाहन चालकः समीपस्थैः जनैः सह, चल दूरभाषे च दत्तचित्ताः सन्तः वार्तालापं कुर्वन्ति। केचन तु उपहास-निमग्नाः परिवर्त्य पृष्ठ भागे पश्यन्ति सहयात्रिणः।
3. गृहे परिजनैः विद्यालये च शिक्षकैः छात्राः एतद्विषये प्रशिक्षणीया। प्रार्थना-सभायां समये-समये सड़क सुरक्षा नियमानां ज्ञानं प्रदेयम्। भूगोलविषयाध्ययन काले विषयाध्यापकेन यथावसरं यातायात-सङ्केतानां मानचित्राध्ययनस्य परिचयः प्रदेयः। विद्यालये एतद्विषयक प्रश्न-पृच्छा-स्पर्धा अपि आयोज्या। वृत्तपत्रेषु सड़क दुर्घटनायाः समाचारं श्रावयित्वा तं प्रति सावहितं कुर्यात् तेभ्यः च मार्ग-सञ्चरण नियम-ज्ञानपि पुनः-पुनः प्रदेयम्। एकस्मिन् सत्रे वारद्वयं सड़क-सुरक्षा-नियमान् आधृत्य संवाद, वाद-विवाद, भाषणादीनां स्पर्धानामप्यायोजनं कुर्यात् विजेताश्च पुरस्करणीयाः।
4. सुसञ्चालनं विधाय वाहन चालकः दुर्घटनां परिहर्तुं शक्नोति। अतः सुसञ्चालकः जनसम्पर्दाकीर्णमार्गे वाहनं कदापि तीव्र गत्या न चालयेत। वाहनस्यगतिः निर्धारिता निर्दिष्टा नियन्त्रिता च भवेत्। अपर्याप्तमपि मार्गं प्राप्य अग्रगमनस्य प्रयत्नं न कुर्यात्। द्रुत गमनमपि सदैव वर्जनीयम्। आगते गत्यावरोधके वाहनस्य गतिरपि अवरोधनीया। निर्दिष्टं मार्गसेवानुसरेत्।
5. वामतः गच्छ

दक्षिणतः गच्छ

अग्रे विद्यालयः

पदयात्रिका:

तिष्ठ!

प्रतीक्षस्व।

गच्छ।

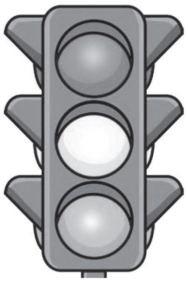

यानं मा स्थापय

6. यदा वाहन–चालक: सड़क–सुरक्षा–नियमान् न पालयति तदा छात्रै: स: निरोधनीय, बोधनीय: विरोधनीय:। एषा उपेक्षा भावना च अवरोधनीया। तस्यायनुचित–व्यवहारस्य परिवाद: विद्यालयस्याधिकारिणां समक्षे निवेदनीय:। अधिकारिभि: असौ सम्यक् निर्देष्टव्य:। यद्यसौ पुनरपि करोति तदा परिवर्तनीय: अन्यथा आरक्षि–स्थाने परिवाद: प्रस्तोतव्य: स: यातायात– नियमानवगन्तु चं आदिष्टव्य:। छात्रै: शिक्षकै: अधिकारिभिश्चासौ उपेक्षणीय:।

7. केचन छात्रा: बालका: व अल्पायुसि एव वाहन–चालनाय अत्युत्सुका: भवन्ति। ते वाहन–चालनेऽनभिज्ञा अल्पज्ञा: वा सन्तोऽपि वाहनं नीत्वा राजमार्गे आगच्छन्ति। वाहन–चालनस्य प्रयत्न कुर्वन्ति एवं दुर्घटना सम्भवति अतोऽल्पायुसि बालकै: वाहन–चालन कार्य न कुर्यात्। षोडशदेश वर्षीया बालका: गियर (गतिपरिवर्तक) युक्त वाहनं न चालयेयु:। प्रशिक्षिता: अपि केचन बालका: आत्मविश्वासस्य अभावे असावधानतया दुर्घटनां विदधाति। अत: आत्मविश्वास न त्यजेत् परञ्च वाहने चलदूरभाषै सङ्गीतं चापि न श्रणुयु सहयात्रिणा सह वार्तालापमपि न कुर्यु:।

8. राजमार्गस्य वामपार्श्वे एव चलेत्। व्यावर्तने: चतुष्पथ, पदातिमार्गे, गत्यावरोधके च वाहनं शनै: शनै: चालयेत। उभयत: संलग्नयो: आदर्शयो: मार्गस्थितिं विचरन्तश्च जनान् पश्येत्। व्यावर्तने हस्त–सङ्केत कुर्यात्। द्विचक्रवाहन चालकेन शिरस्त्राणाम् (हैलमेट) अवश्यनेन धारणीयम्। यातायात संकेतान् अवलोक्य अभिज्ञाय, तेषाम् अभिप्राय प्रयोजनं वा ज्ञात्वा अनुपालयेत् राजमार्गविभाजिका पीत रेखा नोल्लङ्घनीया। वाहनोऽकस्मात् नावरोधनीय। पश्चगमने आदर्शयो स्थितिं जन–सम्मर्द च पश्येत सावहित: सन् चालयेत्।

9. 'प्रवेश निषेध' मार्गं न प्रविशेत्। यदि प्रविशति तदा किमपि दुर्घटितुं शक्यते। स्वस्यापरस्य व हानिर्भवितुं शक्नोति। तत्र नियुक्त: राज–पुरुष: निरोद्धं शक्नोति, वाहनस्य चालनं विधाय परिवादमपि आरब्धुं शक्नोति। अनेन आर्थिकहानि: तु भविष्यति एव मानसिक अशान्ति: अपि वधिष्यते। न्यायालय: दण्डयितु शक्नोति। अवमानना वाहनस्य क्षति: सम्भवति वाहनमपि निरोद्धुं शक्यते। अत: प्रवेश निषेध मार्गे प्रविष्टेतु अपाय एव सम्भवति।

10. राजमार्ग सङ्केता: मुख्यत: चतुर्धा: भवन्ति। एतेषु प्रवेश–निषेधादय: पञ्चत्रिंशत सङ्केता: अनिवाया: भवन्ति एते वृत्ताकारेऽङ्किता: भवन्ति। सचेतका: सङ्कता: त्रिकोणात्मका: अङ्किता: भवन्ति, एते व्यावर्तनादिबोधका: चत्वारिंशत् भवन्ति। सूचना चिह्नाणि विद्यमानता बोधकानि पञ्चदश संख्यकानि भवन्ति। चतुर्थ–विद्या दश सङ्केता: यातायात– कर्मकरस्य हस्ताभ्यां सङ्केतिता: भवन्ति। चतुष्पथे पुलिस कर्मकार: स्व हस्तयो: मार्गं, व्यावर्तक मार्गस्य रिक्ततां व्यस्ततां च दर्शयति।